

ISSN 2077-5105

(print)

ISSN 2079-1771

(on-line)

Український соціологічний журнал
Украинский социологический журнал
Ukrainian Sociological Journal

Випуск **26**
2021

Наукове та інформаційне видання

Заснований 2008 року

Український соціологічний журнал

Наукове, інформаційне видання
Заснований 2008 року

Випуск 26 (2021)

Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 15 від 28 грудня 2021 року)
Засновники журналу:
Соціологічна асоціація України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Головний редактор – Балакірева О. М. – канд. соціол. наук, доцентка, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (Київ);

Заступник головного редактора – Сокурянська Л. Г. – д-р соціол. наук, професор, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна;

Відповідальний секретар – Остроухова А. С. – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна.

Редакційна колегія:

Бакіров В. С. – д-р соціол. наук, професор, академік НАН України, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;
Батаєва К. В. – д-р філос. наук, доцентка, Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія»;
Воннер К. – PhD з культурної антропології, професор антропології та досліджень у сфері релігії, Державний університет Пенсильванії, США;
Герпфер К. – д-р політ. наук, професор, Королівський коледж (Університет Абердіна), Великобританія;
Демків О. Б. – канд. соціол. наук, доцент, Львівський національний університет імені Івана Франка;
Джентіле М. – PhD, професор, факультет соціальних наук, Університет Осло, Норвегія;
Сальнікова С. А. – канд. соціол. наук, доцентка, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки;
Корпорович Л. – д-р соціол. наук, професор, Ягеллонський університет, Польща;
Мурадян О. С. – канд. соціол. наук, доцент кафедри політичної соціології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;
Партицькі С. – професор соціології, Люблінський католицький університет імені Іоанна Павла II;
Філіппс С. – д-р філос. наук, професор антропології, Університет Індіани, США;
Хижняк Л. М. – д-р соціол. наук, професор, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;
Черниш Н. Й. – д-р соціол. наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка.

Редакційна рада випуску:

О. Балакірева (Київ), Н. Варга (Ужгород), В. Ворона (Київ), М. Гоманюк (Херсон), А. Горбачик (Київ), Е. Гугнін (Запоріжжя), О. Дейнеко (Харків), Л. Дудко (Черкаси), В. Євтух (Київ), О. Кириленко (Рівне), Н. Коваліско (Львів), І. Кононов (Старобільськ), В. Кривошеїн (Дніпро), Р. Куртсеїтов (Сімферополь), О. Лісеєнко (Одеса), Л. Ляпіна (Миколаїв), О. Максимович (Івано-Франківськ), К. Михайльова (Харків), В. Паніотто (Київ), В. Пержун (Чернівці), С. Романенко (Одеса), І. Рущенко (Харків), С. Сальнікова (Луцьк), С. Хобта (Старобільськ), О. Ходус (Дніпро), Н. Цимбалюк (Київ), А. Шатохін (Умань), С. Щудло (Дрогобич).

Зв'язок з редакцією:

УКРАЇНА, 61022, м. Харків, майдан Свободи, 6; телефон (+38-057) 707-53-89,
(+38-057) 707-54-90; факс (+38-057) 714-14-08; e-mail: socioedition@karazin.ua;
сторінка журналу на сайті Соціологічної асоціації України:
<http://sau.in.ua/magazine/ukrayinskyj-socziologichnyj-zhurnal/>
<https://periodicals.karazin.ua/usocjour>

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ №15098-3670Р від 05.03.2009

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

Ukrainian Sociological Journal

Scientific and informational journal
Founded 2008.

Issue 26 (2021)

Published by the decision of the Academic council
of V. N. Karazin Kharkiv National University (Protocol № 15 dated 28 December 2021)

The founders of the journal:
Sociological Association of Ukraine
V. N. Karazin Kharkiv National University

Chief Editor – Balakireva O. – PhD in Sociology (Institute for Economics and Forecasting, National Academy of Sciences of Ukraine);

Assistant Editor – Sokurianska L. – Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University).

Technical Secretary – Ostroukhova A. – V. N. Karazin Kharkiv National University

Editorial Board:

Bakirov V. – Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, Corresponding Member of the Academy Pedagogical Sciences of Ukraine, (V. N. Karazin Kharkiv National University);

Bataeva E. – Doctor of Philosophy Science, Associate Professor (Kharkiv Humanitarian University «People's Ukrainian Academy»);

Chernysh N. – Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor (Ivan Franko National University of Lviv);

Demkiv O – PhD in Sociology, Associate Professor (Ivan Franko National University of Lviv);

Gentile M. – PhD, Professor, Faculty of Social Sciences (University of Oslo);

Haerper C. – Professor Emeritus, University of Aberdeen, UK; Professor of Sociology, United Arab Emirates University; Director, Institute for Comparative Survey Research «Eurasia Barometer»; President, World Values Survey Association; Research Professor of Politics and International Relations, University of Vienna, Austria;

Khyzhniak L. – Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University);

Korporowicz L. – PhD, Professor of Sociology, Institute of Intercultural Studies (Jagiellonian University in Krakow, Poland);

Muradyan O. – Candidate of Science in Sociology (PhD), Senior Lecture (V. N. Karazin Kharkiv National University);

Partycki S. – Full Professor of Sociology (The John Paul II Catholic University of Lublin);

Phillips S. – PhD, Professor of Anthropology (Russian and East European Institute, Indiana University, USA);

Salnikova S – PhD of Sociology, Associate Professor (Lesya Ukrainka Eastern European National University);

Wanner C. – PhD of Cultural Anthropology, Professor of History, Anthropology and Religious Studies (The Pennsylvania State University).

Editorial Board of issue:

O. Balakireva (Kyiv), M. Homanyuk (Kherson), A. Horbachyk (Kyiv), E. Gugnin (Zaporizhzhia), A. Deineko (Kharkiv), L. Dudko (Cherkasy), V. Evtukh (Kyiv), S. Khobta (Starobilsk), O. Khodus (Dnipro), I. Kononov (Starobilsk), N. Kovalisko (Lviv), V. Kryvoshein (Dnipro), R. Kurtseitov (Simferopol), O. Kyrylenko (Rivne), L. Liapina (Mykolaiv), H. Liseyenko (Odesa), O. Maksymovych (Ivano-Frankivsk), K. Mykhailova (Kharkiv), V. Paniotto (Kyiv), V. Perzhun (Chernivtsi), S. Romanenko (Odesa), I. Rushchenko (Kharkiv), N. Tsimbaliuk (Kyiv), S. Salnikova (Lutsk), A. Shatokhin (Uman), S. Shchudlo (Drohobych), N. Varga (Uzhhorod), V. Vorona (Kyiv).

Contacts:

6, Svobody sq., Kharkiv, 61022, Ukraine
phones (+38-057) 707-53-89, (+38-057) 707-54-90; fax (+38-057) 714-14-08;
e-mail: socioedition@karazin.ua
<https://periodicals.karazin.ua/usocjour/index>
<http://sau.in.ua/magazine/ukrayinskyj-socziologichnyj-zhurnal/>

The Peer-reviewed Journal.

Registration license KB № 15098-3670P issued 05.03.2009.

© Sociological Association of Ukraine, design, 2021

© V. N. Karazin Kharkiv National University, design, 2021

© V. N. Karazin Kharkiv National University, design, 2021

© Donchik I., design, layout, 2021

ЗМІСТ

Вітаємо з ювілеєм!.....	7
Віль Бакіров (Харків) Трансформація соціології: необхідність та перспективи	9
Людмила Герасіна (Харків), Вікторія Погрібна (Харків) Корупція в Україні та світі як тригер послаблення державності	16
Любов Бевзенко (Київ), Олена Злобіна (Київ) Волонтерство в умовах інституційних та структурних змін: ґенеза та агентні впливи	27
Вадим Ніколенко (Дніпро) Сутність та особливості демократії в інтерпритації А. де Токвіля.....	39
Олександра Дейнеко (Харків), Ольга Філіппова (Харків) (Не)довіра, (не)безпека та згуртування: дискурси вакцинації в Україні.....	50
Ольга Кислова (Харків), Марк Агарков (Харків) Вплив коронавірусної пандемії на розвиток вищої освіти: експертна думка.....	63
Поліна Романенко (Харків) Постмілітарний транзит ідентичності учасників АТО/ООС: факторна зумовленість.....	75
Вимоги до публікацій.....	84

CONTENTS

Our Congratulation!	7
Vil Bakirov (<i>Kharkiv</i>) Transformation of Sociology: Necessity and Perspectives	9
Liudmyla Herasina (<i>Kharkiv</i>), Liudmyla Herasina (<i>Kharkiv</i>), Viktoriia Pohribna (<i>Kharkiv</i>) Corruption in Ukraine and the World as a Trigger for the Weakening of the State	16
Lubov Bevzenko (<i>Kyiv</i>), Olena Zlobina (<i>Kyiv</i>) Volunteering Under Institutional and Structural Change: Genesis and Agent Influences	27
Vadym Nikolenko (<i>Dnipro</i>) The Essence and Features of Democracy in the Interpretation of A. de Tocqueille	39
Aleksandra Deineko (<i>Kharkiv</i>), Olga Filippova (<i>Kharkiv</i>) (Dis)trust, (un)sefety and Cohesion: Discourses of Vaccinations in Ukraine	50
Olga Kyslova (<i>Kharkiv</i>), Marko Aharkov (<i>Kharkiv</i>) Influence of the Coronavirus Pandemic on the Development of Higher Education: Expert Opinion	63
Polina Romanenko (<i>Kharkiv</i>) Post-military transit of the identity of ATO/OOS participants: factor conditioning	75
The Requirements to the Publication.....	84

СОДЕРЖАНИЕ

Поздравляем с юбилеем!	7
Виль Бакиров (Харьков) Трансформация социологии: необходимость и перспективы.....	9
Людмила Герасина (Харьков), Виктория Погребная (Харьков) Коррупция в Украине и мире как триггер ослабления государственности	16
Любовь Бевзенко (Киев), Елена Злобина (Киев) Волонтерство в условиях институционных и структурных изменений: генезис и агентное влияние	27
Вадим Николенко (Днепр) Сущность и особенности демократии в интерпретации А. де Токвиля....	39
Александра Дейнеко (Харьков), Ольга Филиппова (Харьков) (Не)доверие, (без)опасность и сплоченность: дискурсы вакцинации в Украине	50
Ольга Кислова (Харьков), Марк Агарков (Харьков) Влияние коронавирусной пандемии на развитие высшего образования: экспертное мнение	63
Полина Романенко (Харьков) Постмилитарный транзит идентичности участников АТО/ООС: факторная обусловленность	75
Требования к публикациям.....	84

ВІТАЄМО З ЮВІЛЕЄМ!

28 вересня 2021 року відсвяткувала свій ювілей докторка соціологічних наук, професорка, професорка кафедри соціальних структур та соціальних відносин факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, віцепрезидентка Соціологічної асоціації України Ольга Дмитрівна Куценко.

Ім'я цієї видатної жінки добре відоме не тільки вітчизняним соціологам та представникам інших соціогуманітарних наук, але й суспільствознавцям багатьох країн світу.

Рідні, друзі, колеги, студенти та аспіранти говорять про Ольгу Дмитрівну, використовуючи прикметники виключно у найвищому ступені:

– найкраща вихованка харківської середньої школи № 50, яку Ольга Пархоменко (дівооче прізвище О. Куценко) закінчила із золотою медаллю в 1978 році;

– чудова студентка – відмінниця економічного факультету Харківського державного університету імені О. М. Горького (нині Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна), де вона навчалася за спеціалізацією із соціології;

– найактивніша аспірантка, а згодом і докторантка кафедри соціології того ж університету;

– талановитіша науковиця, на чийх монографіях, теоретичних та емпіричних дослідженнях виховано не одне покоління українських соціологів;

– досвідченіша викладачка, чийі лекції завжди викликають захоплення як студентів та аспірантів, так і колег - соціологів;

– найкреативніша менеджерка від науки, яка здобула величезний досвід керівної роботи, будучи організаторкою та першою завідувачкою кафедри політичної соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, а також завідувачкою кафедри соціальних структур та соціальних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

– неперевершена фахівчиня в галузі наукової комунікації, у тому числі на міжнародному рівні, що особливо яскраво проявляється в її діяльності в якості віцепрезидентки Соціологічної асоціації України;

– найпринциповіша дослідниця, поборниця додержання етичних імперативів у науковій діяльності;

- найдоброзичливіша людина, яка завжди готова прийти на допомогу своїм колегам і друзям, усім тим, хто потребує підтримки та захисту;
- справжня патріотка своєї країни, яка плекає любов до України в серцях своїх вихованців – студентів та аспірантів;
- любляча донька, дружина та мати, чудова подруга своїм онукам;
- нарешті, найчарівніша жінка не лише української, але й світової соціологічної спільноти.

Вітаючи Ольгу Дмитрівну з ювілеєм, побажаємо їй найміцнішого здоров'я, найвищих результатів у всіх сферах її багатогранної діяльності, найвідданіших рідних, друзів та колег, найсумлінніших студентів, аспірантів і докторантів, найприємніших вражень від наступних довгих літ життя!

*З величезною повагою та щирою любов'ю редколегія
«Українського соціологічного журналу»*

DOI: 10.26565/2077-5105-2021-26-01

УДК 316.1

Vil Bakirov

Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor, Professor of the Department of applied sociology and social communications of V. N. Karazin Kharkiv National University, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, President of the Sociological Association of Ukraine, 4 Svobody sq., Kharkiv, 61022, Ukraine, e-mail: bakirov.vil@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-5110-3403>

TRANSFORMATION OF SOCIOLOGY: NECESSITY AND PERSPECTIVES*

The article analyzes the relevance, factors and prospects of the transformation of modern sociological science. It is noted that digital technologies significantly change the fundamental foundations of social interaction, most everyday social practices, structures and conflicts. This poses a number of serious challenges to sociology as a science. It is emphasized that it is time to think deeply not only about the problem of transformation of what sociology studies, but also about the transformation of sociology itself as a specific intellectual practice. Attention is focused on the need for sociological analysis and interpretation of large-scale and long-term social processes, changes in the traditional way of sociology's participation in the formation of state social policy and the implementation of social reforms. Endogenous factors hindering the leadership of sociological science in the modern public intellectual discourse are identified, namely: fragmentation of sociology, its division into a huge number of directions, particular, local thematizations; lack of research attention of sociologists to the fundamental problems of social life; modern sociology does not form an agenda for public intellectual discourse and scientific research, does not define the problematic field of research and interpretation both at the microsocial level and at the level of societal and global phenomena; it is not socially engaged, does not engage in dialogic interaction with various groups of the public, does not help them to realize their values, interests and problems, to fight for their solution; sociologists do not show activity in related research areas (for example, such as social communications, public relations, advertising, marketing, political consulting, conflict studies), do not use for this a rich arsenal of sociological theoretical concepts, quantitative and qualitative methods; despite the mediatization of social life, sociology is not sufficiently media-based, it is extremely weakly present in the media space. A conclusion is formulated about the need to transform sociological thinking and sociological imagination, the need for serious changes in the educational programs of professional training of students, in particular their practical component, the search for new formats of professional communication.

Keywords: *sociology, digital society, transformation, public sociology, social processes, sociological education, social communications, media*

On the 2nd of September, 1969 Leonard Kleinrock together with his graduate and postgraduate students at the University of California connected two computers via the information channel [1]. That day, our world was transformed which, to be honest, became clear later. Today this is an obvious fact and we are witnessing the total expansion of digital technologies. They are

rapidly transforming everything that can be transformed in the social life, they are changing the fundamental grounds of social interaction and open unimaginable prospects for even further transformations.

Humanity has never experiences such tremendous social changes and it seems like the finest hour for Sociology's which was conceived in its time as an attempt to

---

© В. Бакиров, 2021

* The article is based on a report made at the 4th Congress of the Sociological Associations of Ukraine October 25, 2021

scientifically substantiate the specifics of a new industrial era, the era of modernity. Industrial revolution, formation of national states and urbanization were transforming society from its traditional agrarian format into a principally new one which required scientific comprehension. Sociology (in all its varieties) was formed for the sake of systemic, synthesizing exploration and explanation of a new social reality, its structure and its dynamics.

It is Sociology that was on the forefront of scientific comprehension of social forms of a post-industrial society (whatever you may call it) which substituted industrialism. Unlike other social sciences and humanities, that remain in their own confines Sociology was free in its search of different methodologies, as well as in its conceptual design and thus could claim that it knows how to explain not only some separate feature of a new epoch but also its essence.

Social transformations today are not less profound and extensive as compared to the previous ones. As if a new social world emerged in which many traditional social processes, structures, interactions and contradictions are being transformed [2; 3; 4; 5; 6].

What happens to the society, social groups and individuals in a digital era? How should people jointly respond to new challenges, get accustomed to new and previously unknown risks and dangers? International Sociology and its national communities (or branches) have so far created and accumulated lots of theoretical and empirical instruments that allow to form an actual agenda for international organizations, governments, politicians and social movements, to considerably improve its prestige and authority and to play a leading role in public intellectual life. It has not happened, though. Actually, it seems the other way round. That is why there are more and more clearly pessimistic definitions of the modern scientific status of sociology: "Today sociology has the status of a not-quite-science that is incapable of obtaining objective knowledge of sociality; considered as a special empirical discipline in philosophy without pronounced specific features that distinguish it from other social sciences; as a science that has not formed its own theory, its main task is reduced to the problem of understanding. The analysis of sociologists is based on the solution of hermeneutic problems and activist

principles of describing social processes; within this framework, the foundations of the sociologist's craft are the provisions of social linguistics, hermeneutics, social semiotics and, in part, structuralism" [7, p.36].

Accordingly, the interest of young people in mastering the sociological profession decreases. This summer Ukrainian Universities that train future professional sociologists were rather upset by declining interest to this profession from school graduates. The number of students admitted to the bachelor's and master's educational levels considerably decreased. The number of defended PhD and Doctor of Sciences theses in Sociology is hundreds of times less than those in Economics, Philosophy, Political Science, Cultural Studies, not mentioning Jurisprudence. One can claim that Ukrainian society (I can't speak about the situation in other countries) has no any notable interest towards our discipline. The society is only interested in the results of polls that demonstrate ratings of political parties or separate politicians. Marketing surveys are of some demand as well.

Sociologists are seldom invited as experts to TV channels. The profession of a sociologist is gradually losing its former appeal. In an attempt to attract new students, sociological departments and schools resort to semantic marketing tricks, rename and correspondingly modify educational programs, accentuating closer ties with business, international relations, psychology, media communications, etc. Sometimes it sounds really funny, like, for instance, the name of the program "Sociology of Psychology" offered by one of the universities.

It is difficult to say to what extent this trend is manifested in wider areas. But some publications from colleagues from other countries show that they are also concerned about this trend, the fact that not the strongest students come to the sociological faculties now. "Especially in recent decades, smart students do not tend to think of developing a career in sociology" [8]. Sociological departments do not attract the brightest students. Their employment prospects after completing the course are rather vague. Popularity-wise, Sociology legs behind Psychology, Economics, media Studies.

The causes, social and cultural circumstances, prestige or non-prestige of Sociology, prospects of its future existence, not even speaking about its further progress – all these factors together constitute the most pressing problem of Sociology because nobody except us themselves will be able to solve it.

The time has come not only to think over the transformation of what Sociology studies, but also to think over the transformation of Sociology itself as a particular variety of intellectual practice [9; 10; 11; 12; 13; 14; 15].

Unlike many other – and not only natural – sciences, Sociology has changed more than once during the short history of its existence in its structural, methodological and pragmatic aspects. Its history is not a linear, consecutive accumulation of knowledge, continuous improvement of methods and research techniques. It's not even a revolutionary development in which one well-established paradigm is substituted with a new one which, in its turn inevitably faces the fate of its predecessor. At all the stages of its history beginning with the earliest ones and up to today, Sociology has never been a systematically framed and internally uncontroversial collection of conceptions and theories reflecting the essence and regularities of social development.

It has rather been sum total of different intellectual efforts to comprehend the regularities of social development, to present them in particular systems of special categories and ideas and thus to help society understand itself. Despite tremendous diversity of these efforts, their deep and often antagonistic contradictions, despite notorious multiparadigmality at every qualitatively distinct stage of social development, various voices of sociology have always had some common traits. One could often observe deep transformations of sociological subject field, its language, theoretical problematization of social life and general research optics.

Gathering here to discuss colossal transformations of social institutions in digital society, we obviously should address the issue of transformations within Sociology itself, to ponder upon its current state and its problems.

What is awaiting Sociology in a new digital society – flourishing or decline? What is its future like and how can we influence its course?

Such considerations have been appearing again and again in the history of sociological

thought. Summing up the first years of institutionalization of Sociology as a discipline, Albion Small the founder of the first school of Sociology, expressed deepest conviction that Sociology has future not only because it received academic acclaim. He was confident that the important guarantee of Sociology's future lies in the fact that people are insatiably interested in people [16].

Albion Small looked centuries ahead and we can see that he was right, Sociology has not disappeared, has not dissolved among other social sciences but has been developing stably in all its institutional and intellectual dimensions and thus turned into an important element of education research and social control (regulation of human interaction).

But, as Anthony Giddens wrote much later, some doubts appeared that Sociology could really fulfill all the promises proclaimed by its outstanding leaders and thus the opinion was formed that Sociology moved behind all the other social sciences. In his well known to all of us “Nine theses on the future of Sociology” Giddens carefully formulated the number of conditions that would allow Sociology feel itself more confident in the system of modern social knowledge and play a much more important role in its development.

Among them, I would distinguish three major ones (in my opinion): the necessity to elevate itself to the analysis of large-scale and long-term processes of social transformations: “If we do not ask, and seek to answer as well as we can, questions like – how should we best characterize modernity? What were its origins? What are the major transformations currently influencing the trajectories of development of world history? – most of the intellectual challenge of sociology is lost” [17, p.75].

Sociology should also change its traditional way of participation in the formation of practical social policy and implementation of reforms. As a rule, practical importance of sociological research is reduced to providing an opportunity to the creators of practical politics to better understand social world and to influence it by more reliable means than those available without conducting such research. But this is not enough, and sociology should move from serving as an instrument for subjects of practical policies towards active participation not only in proposing instruments for achieving purposes and tasks of practical policies but for outlining these purposes and setting these tasks.

This thesis is in close relation to the call for combining sociological research with different social movements that stimulate sociological imagination, help find, see, feel problems that emerge amidst social processes and contradictions, and that “may identify previously undiagnosed characteristics of, and possibilities within, a given institutional order” [17, p.79].

Time flies, and it's already 35 years since Anthony Giddens formulated the program of renewal for Sociology. There has been some movement forward in regard to practically all of the nine theses, though it is obvious that this movement is not enough. Giddens's question “Why, during a period of transformative social change, is sociology not back at the forefront of intellectual life and public debate?” [18] is still on the agenda. We should also find truthful Michael Burawoy's words that sociologist played a less considerable part in comprehending globalization as compared to economists and specialists in foreign relations.

Let me try to outline those traits of modern Sociology that prevent it from occupying leading positions in the modern public intellectual discourse.

1. Modern Sociology turned out very fragmented, disintegrated into a huge number of directions, specializations, though important and interesting, but still particular local topics. Fundamental problems of social life fell out of the focus of our research interests. We do not contemplate such global issues as where the world is heading, what is awaiting it, what are the possible scenarios of current and upcoming social transformations. General public wants to hear our thoughts on all these problems. And when sociologists keep silent, someone else start talking – historians, journalists writers. You can buy Yuval Noah Harari's books translated into dozens of languages, in particular his bestseller “Homo Deus: A brief history of tomorrow” virtually at any international airport. Basically he works in the genre of pop-sociology, describing in bright colors social transformations that take place under the influence of digital and biological technologies. Sociologists could not offer anything of the kind. And the Anthony Giddens's call towards the analysis and interpretation of large-scale and long-term social shifts and processes still remain topical.

2. Modern Sociology does not form the agenda of public intellectual discourse and

scientific search. It's a common place to state that Sociology must scientifically substantiate correct managerial decisions, help authorities develop and implement social policies, solve specific social. problems. But as we can see, people in authority often concentrate on wrong issues and, as a rule, have no clear idea of what to do with sociological data.

Sociology should not react to the problems that have already been articulated and that are obvious to everybody. It must itself formulate problematic field of research and interpretation, because except sociologists comprehending the living tissue of social processes on both micro-social level and on the level of societal and global phenomena, no one can see emerging social problems before they grow and reveal themselves. Sociologists, though, cannot themselves determine potential areas for practical, political and research efforts.

That is why, “dialogical model” offered by Giddens is of special value (or, to be more precise, “trialogical” model of communication involving politicians, social scientists and those for whose benefit certain programs of improving social life are implemented). “According to dialogical model, the most efficient form of relation between social research and practical policy is developed in the process of expanding communication between scientists, politicians and those whom the questions discussed concern. This model overturns the traditional concept, according to which selected political objectives must determine the character of conducted research. Now, the priority will probably be given to those social research programs that outpace the formation of political objectives. At the same time, mutual influence of both processes is acknowledged. In a fast-changing world continuous research helps expose those layers of social life where most complicated practical problems are concentrated and at the same time offers scientific framework for finding their resolution” [17, p.78].

3. Not everyone will agree with the following point: modern Sociology must be socially committed in order to be able to problematize research agenda. No doubt, it cannot be politicized, ideologized or take side of a particular political force. But it can take side of those groups, communities, collective or even individual actors who stand up for their interests, their vision of justice, their view of the future. It can take form of communication

and cooperation with social movements, with discriminated communities, with structures of civil society (Piotr Sztompka). If we refer to the concept of sociological division of labor offered by Michael Burawoy, public sociology must play a much more important role in the modern sociological work. Let me remind you that public sociology in his interpretation is the one that dialogically cooperates with different public groups, that helps them comprehend their values, interests and problems and fight for their resolution [19]. Today, I think (and I can't extrapolate this opinion far beyond Ukrainian borders) academic (professional) and applied (business) branches of Sociology dominate within the system of sociological division of labor.

4. One can imagine that applied Sociology should also considerably expand its subject field, actively penetrate neighboring research territories like, for instance, social communications, public relations, advertising, marketing, political consulting, conflictology, and offer solutions to specific problems on the basis of its broad arsenal of qualitative and quantitative methods as well as on the basis of its ability to develop related social technologies in wider sociocultural contexts. Actually, this is the path followed by many Ukrainian universities offering educational programs in Sociology.

5. All the previous perspectives of transformations in the field of Sociology imply a much higher level of media presence as an

important condition of its success. If you are not present in media – you do not exist. It refers not only to politicians but also to sociologists. It's hard for us to enter media space and to exist in it, because major part of our data is gathered not for the general public, but for politicians, managers, colleagues. And even sociological materials connected with the problems of inequality, poverty, violence, etc. are of low interest for most people. In addition, though we study media, we don't understand well enough the laws according to which they live and thus lack experience in dealing with them.

We can't present ourselves and our information in a manner appealing to wide audiences except on rare occasions. Thus, in Ukraine there's only a handful of sociologist that are regulars in the national media space. We are not invited on TV, though it's probably not that important today. There's always Internet, there are social networks, blogosphere with lots of active political scientists and experts, journalists but unfortunately without the main experts on social life, that is us.

If we agree with some of the above considerations, we should recognize that sociological community is hardly ready for the offered directions of transformations in its professional life. We need profound changes in sociological thinking, we need considerable changes in the programs of training professional psychologists, we need new forms of communication inside professional community.

Отримано 30.11.2021

References

- Orr, B. Tamra (2019) 'The information revolution. Transforming the world through technology'. Greenhaven Publishing LLC. N.Y.
- Wallerstein, I. (2004) The end of the familiar world. Sociology of the XXI century, translated from English, in Inozemtsev B. L. (ed.) Moscow: "Logos" [in Russian]
- Schmidt, E. with Cohen, J. (2015) The New Digital World. How technology is changing the state, business and our lives". Lviv: Litopys [in Ukrainian]
- McAfee, A. and Brynolfson, E. (2019) Machine, platform, crowd. Our digital future. in Stepanov, A (ed.), in Ponikarov, A. translation. Moscow: Mann, Ivanov i Ferber Publishing hous [in Russian]
- Prokhorov, A., Konik, L. (2019) Digital transformation. Analysis, trends, world experience. Moscow: OOO «KomNewsGrup» [in Russian]
- Skinner, K. (2020) Digital Human: The Fourth Revolution of Humanity Includes Everyone. Kharkiv: Fabula [in Ukrainian]
- Shcherbina, V. V. (2019) Changing the characteristics of sociology as a science (causes, results, prospects), Sociological research, 11, pp. 29-39 DOI: [10.31857/S013216250007460-9](https://doi.org/10.31857/S013216250007460-9) [in Russian]
- Deflem, M. (2013) 'The Structural Transformation of Sociology' Soc 50 (2), pp.156-166 <https://doi.org/10.1007/s12115-013-9634-4>
- Bauman, Z. (2012) 'On the Vocation of Sociology in Liquid Modernity', Global Dialogue. Magazine of the International Sociological Association, Vol 2, #5, pp. 4-5
- Jenkins, R. (2015) 'What awaits sociology: extinction, stagnation or evolution', Sociological research, 3, pp. 11-21 [in Russian]
- Chernysh, N. (2018) 'Present-day sociology: tendencies and prospects of development'. Ukrainian Sociology in the 21st Century. Theory, Methods, Research Results. Bakirov, V. and Golovakha, Y. (eds.). Kharkiv: V. N. Karazin University; Institute of Sociology; Sociological association of Ukraine, pp.9-26
- Kutuev, P. (2009) 'Sociology: historical origins and modern transformations', Sociology: theory, methods, marketing, 3, pp. 183-197 [in Ukrainian]

13. Golovaha Y. and Максименко О. (eds.) (2018) 'Sociology of the future and the future of sociology in the XXI century', Materials of the XII International sociological readings in memory of Natalia Panina and Myroslav Popovych. Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. 128 p. [in Ukrainian]
14. Bakirov, V. and Sokurianska, L. (2020) 'Sociology in Ukraine: institutional status and research agenda', Ukrainian Sociological Journal, 22, pp. 7-15. DOI: 10.26565/2077-5105-2019-22-01
15. Bakirov, V. (2021) 'How science can not become a digital migrant in modern society', Dzerkalo Tyzhnja, September 12 [in Ukrainian]
16. Small, Albion W. (1921) 'The Future of Sociology', Publications of the American Sociological Society, 1(6), pp. 174-193.
17. Giddens, A. (1993) 'Nine theses on the future of sociology', THESIS: theory and history of economic and social institutions and systems, in Yakymova, E. V. translation, 1. Pp.57-82 [in Russian]
18. Giddens A. (2006) 'A call to arms. Why, during a period of transformative social change, is sociology not back at the forefront of intellectual life and public debate?', Guardian, 26th November
19. Burawoy, M. (2008) 'For public sociology' The social role of sociology. Moscow: Variant, pp. 8-51 [in Russian]

ТРАНСФОРМАЦІЯ СОЦІОЛОГІЇ: НЕОБХІДНІСТЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Віль Бакіров

доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, академік НАН України, Президент Соціологічної асоціації України, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, м. Свободи, 4, Харків, 61022, Україна, e-mail: bakirov.vil@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-5110-3403>

У статті аналізуються актуальність, чинники та перспективи трансформації сучасної соціологічної науки. Зазначається, що цифрові технології суттєво змінюють фундаментальні основи соціальної взаємодії, більшість повсякденних соціальних практик, структур і конфліктів. Це ставить перед соціологією як наукою низку серйозних викликів. Підкреслено, що настав час глибоко замислитися не лише над проблемою трансформації того, що вивчає соціологія, а й над трансформацією самої соціології як специфічної інтелектуальної практики. Акцентується увага на необхідності соціологічного аналізу та інтерпретації масштабних і довготермінових соціальних процесів, змін традиційного способу участі соціології у формуванні державної соціальної політики і реалізації суспільних реформ. Визначаються ендогенні чинники, що перешкоджають лідерству соціологічної науки в сучасному публічному інтелектуальному дискурсі, а саме: фрагментованість соціології, її поділеність на величезну кількість напрямків, партикулярних, локальних тематизацій; брак дослідницької уваги соціологів до фундаментальних проблем соціального життя; сучасна соціологія не формує порядок денний для публічного інтелектуального дискурсу та наукового пошуку, не визначає проблемне поле досліджень та інтерпретацій як на мікросоціальному рівні, так і на рівні соцієтальних і глобальних явищ; вона не є соціально ангажованою, не здійснює діалогічну взаємодію з різними групами громадськості, не допомагає їм усвідомити свої цінності, інтереси та проблеми, боротися за їхнє розв'язання; соціологи не виявляють активність на суміжних дослідницьких територіях (приміром таких, як соціальні комунікації, паблік рилейшенз, реклама, маркетинг, політичний консалтинг, конфліктологія), не використовують для цього багатий арсенал власно соціологічних теоретичних концептів, кількісних і якісних методів; попри медіатизацію суспільного життя, соціологія є недостатньо медійною, вона вкрай слабо присутня в медіапросторі. Формується висновок про потребу трансформації соціологічного мислення і соціологічної уяви, необхідність серйозних змін у навчальних програмах професійної підготовки студентів, зокрема їхньої практичної складової, пошуку нових форматів професійного спілкування.

Ключові слова: соціологія, цифрове суспільство, трансформація, публічна соціологія, соціальні процеси, соціологічна освіта, соціальні комунікації, медійність.

ТРАНСФОРМАЦІЯ СОЦІОЛОГІЇ: НЕОБХОДИМОСТЬ И ПЕРСПЕКТИВИ

Виль Бакиров

доктор социологических наук, профессор, профессор кафедры прикладной социологии и социальных коммуникаций Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина, академик НАН Украины, Президент Социологической ассоциации Украины, Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, пл. Свободы, 4, Харьков, 61022, Украина, e-mail: bakirov.vil@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-5110-3403>

В статье анализируются актуальность, факторы и перспективы трансформации современной социологической науки. Отмечается, что цифровые технологии существенно изменяют фундаментальные основы социального взаимодействия, большинство повседневных социальных практик, структур и конфликтов. Это ставит перед социологией как наукой ряд серьезных вызовов. Подчеркивается, что пришло время глубоко задуматься не только над проблемой

трансформации того, что изучает социология, но и над трансформацией самой социологии как специфической интеллектуальной практики. Акцентируется внимание на необходимости социологического анализа и интерпретации масштабных и долгосрочных социальных процессов, изменений традиционного способа участия социологии в формировании государственной социальной политики и реализации общественных реформ. Определяются эндогенные факторы, мешающие лидерству социологической науки в современном публичном интеллектуальном дискурсе, а именно: фрагментированность социологии, ее представленность в огромном количестве направлений, партикулярных, локальных тематизаций; недостаток исследовательского внимания социологов к фундаментальным проблемам социальной жизни; современная социология не формирует повестку дня для публичного интеллектуального дискурса и научного поиска, не определяет проблемное поле исследований и интерпретаций как на микросоциальном уровне, так и на уровне социетальных и глобальных феноменов; она не является социально ангажированной, не осуществляет диалогическое взаимодействие с различными группами общественности, не помогает им осознать свои ценности, интересы и проблемы, бороться за их решение; социологи не проявляют активность на смежных исследовательских территориях (например таких, как социальные коммуникации, паблик рилейшенз, реклама, маркетинг, политический консалтинг, конфликтология), не используют для этого богатый арсенал собственно социологических теоретических концептов, количественных и качественных методов; несмотря на медиатизацию общественной жизни, социология является недостаточно медийной, она слабо представлена в медиапространстве. Формулируется вывод о потребности трансформации социологического мышления и социологического воображения, необходимости серьезных изменений в учебных программах профессиональной подготовки студентов, в частности их практической составляющей, поиска новых форматов профессионального общения.

Ключевые слова: *социология, цифровое общество, трансформация, публичная социология, социальные процессы, социологическое образование, социальные коммуникации, медийность.*

Список літератури

- Orr, B. Tamra (2019) 'The information revolution. Transforming the world through technology'. Greenhaven Publishing LLC. N.Y.
- Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / пер. с англ. под ред. Б. Л. Иноземцева; Центр исследований постиндустриального общества. М.: Логос, 2003. 368 с.
- Коен Дж., Шмидт Е. Книга Новый цифровой світ. Як технології змінюють державу, бізнес і наше життя / переказ Г. Лелів. Львів: Літопис. 2015. 368 с.
- Макафи Э., Бриньолсон Э. Машина, платформа, толпа. Наше цифровое будущее / под ред А. Степанов, перевод А. Поникаров. М.: «Манн, Иванов и Фербер». 2019. 320с.
- Прохоров А., Коник Л. Цифровая трансформация. Анализ, тренды, мировой опыт. Издание второе, исправленное и дополненное. М.: ООО «КомНьюс Груп», 2019. 368 с.
- Скіннер К. Людина цифрова. Четверта революція в історії людства, яка торкнеться кожного. Х.: Фабула, 2020. 272 с.
- Щербина В. В. Изменение характеристик социологии как науки (причины, итоги, перспективы) // Социологические исследования. 2019. № 11. С. 29-39. DOI: [10.31857/S013216250007460-9](https://doi.org/10.31857/S013216250007460-9)
- Deflem, M. The Structural Transformation of Sociology. Society. 2013. № 50(2). Pp.156-166 <https://doi.org/10.1007/s12115-013-9634-4>
- Бауман З. О призвании социологии в обществе текучей современности. Глобальный диалог. Журнал Международной социологической ассоциации. 2012. Т.2. №.5. С. 4-5
- Дженкинс Р. Что ждет социологию: вымирание, застой или эволюция? // Социологические исследования. 2015. № 3. С. 11-21
- Chernysh N. Present-day sociology: tendencies and prospects of development // Ukrainian Sociology in the 21st Century. Theory, Methods, Research Results / in V. Bakirov and Y. Golovakha editions. Kharkiv: V. N. Karazin University; Institute of Sociology; Sociological association of Ukraine. Зр.9-26
- Кутуєв П. (2009) Соціологія: історичні витоки та сучасні трансформації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2009. № 3, С. 183-197
- Соціологія майбутнього і майбутнє соціології в XXI столітті. Матеріали XII Міжнародних соціологічних читань присвячених пам'яті Наталії Паніної та Мирослава Поповича. Інститут соціології НАН України. 2018. 128 с.
- Bakirov V., Sokurianska L. Sociology in Ukraine: institutional status and research agenda // Ukrainian Sociological Journal. 2020. Vol. 22. P. 7-15. DOI: 10.26565/2077-5105-2019-22-01
- Бакіров В. Як науці не стати цифровим іммігрантом в сучасному суспільстві // Дзеркало тижня. 2021. 12 вересня.
- Small, Albion W. The Future of Sociology. Publications of the American Sociological Society. 1921. №16. Pp. 174-193.
- Гидденс Э. Девять тезисов о будущем социологии // THESIS: теория и история экономических и социальных институтов и систем / перевод Якимов Е. В. Выпуск 1. С. 57-82
- Giddens A. A call to arms. Why, during a period of transformative social change, is sociology not back at the forefront of intellectual life and public debate? Guardian. 2006. 26th November
- Буравой М. За публичную социологию / Социальная роль социологии. М.: Вариант. 2008. 51с.

DOI: 10.26565/2077-5105-2021-26-02

УДК: 316.4.057.4

Людмила Герасіна

доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77,
e-mail: herasina@ukr.net ORCID ID: 0000-0002-3299-5255

Вікторія Погрібна

доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77,
e-mail: vilrog2017@gmail.com ORCID ID: 0000-0002-5101-0386

КОРУПЦІЯ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ ЯК ТРИГЕР ПОСЛАБЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ

В статті проаналізовано корупцію як позаправове явище, що руйнує мораль і цінності суспільства, загрожує демократії та правам людини, деформує функції державної влади, дискредитує її всередині країни та на міжнародній арені. Зазначено, що головною соціально-політичною небезпекою корупції є не стільки формування дисфункцій сфери державного управління, скільки загроза занепаду і деградації будь-якій політичній системі, бо вона спричиняє «корозію» та поступову руйнацію соціальних зв'язків у системі державного регулювання, суспільного контролю і функціонування соціальних інститутів. Соціолого-правове трактування корупції дозволило дослідити її як тригер, що послаблює державність, розкрити соціальний механізм впливу корупційних угод і зв'язків на інститути держави, оцінити політичні, економічні, правові, соціокультурні й психологічні чинники її поширення. В онтологічному сенсі схарактеризовані іноземні та вітчизняні «моделі» корупції та шляхи протидії щодо неї; визначені соціальні маркери, що відображають її специфіку в Україні; надано реальну оцінку ступеня ефективності антикорупційних дій в Україні; доведена доцільність аналізу корупції в інтернаціональному (міжнародному) аспекті, особливо механізмів, форм і методів включення української корупції у світовий ринок корупційних послуг та проникнення транснаціональної корупції в український національний політико-економічний простір; розкрито дія соціального механізму корупції в державній структурі, внаслідок чого процес державного регулювання втрачає будь-яку моральність і соціальну цінність. Показано, що стійкий, активно «мутуючий», адаптивний до більшості соціальних змін характер корупційної діяльності в Україні не тільки формує досить поблажливе ставлення до неї представників державної влади та значної частини громадськості, але й активно гальмує демократичні трансформації та деформує суспільну свідомість українців. Підкреслено, що серед системних моделей боротьби з корупцією (тоталітарної, авторитарної, ліберальної) найбільш прагматичним є варіант «salus populi».

Ключові слова: *корупція; корупційні схеми; антикорупційні дії; соціальні маркери корупції; корупція як тригер державної деструкції*

Ані корупціонер, ані людина, яка потурає корупції інших, не може працювати на благо суспільства

Теодор Рузвельт

Постановка проблеми. Корупція – позаправове соціальне явище, що найбільш корелює з політичною природою автокра-

тій і «псевдодемократій», руйнує суспільну мораль та шкодить цінностям політичної нації, деформує стан і функції державного

апарату, дискредитує владу всередині країни й веде до занепаду міжнародного авторитету держави. Комплексну політико-правову оцінку корупції надає Кримінальна конвенція Ради Європи про боротьбу з корупцією 1999 року (преамбула), де наголошено, що вона «загрожує правопорядку, демократії та правам людини, руйнує належне управління, чесність та соціальну справедливість, перешкоджає конкуренції та економічному розвитку і загрожує стабільності демократичних інститутів і моральним засадам суспільства» [1]. Ця кваліфікація визначає беззаперечну актуальність соціолого-правових досліджень щодо підвалин розповсюдження та механізмів стримування цього протиправного феномену в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Джерельною базою дослідження стали роботи творців основних концепцій політичної корупції (А. Гайденгаймера, М. Джонстона, В. Левіна та В. Ле Вайна [2], Д. Дела Порта та А. Ванучі [3], Ш. Ватсон, С. Дж. Пундей [4], М. Філла [5], Т. Ланкастера та Г. Монтінолі [6]), в яких введено в науковий обіг дефініцію поняття «політична корупція», надано її методологічне обґрунтування, розмежовано дані поняття з поняттям «корупція в політиці»; проведений порівняльний аналіз відмінностей форм політичної корупції у політичних системах різного ступеня демократичності.

Потужну теоретичну базу для аналізу цих проблем складають праці М. Джонстона та А. Гайденгаймера [7], Ч. Сампфорда, А. Шаклока, С. Конорса, Ф. Галтунга [8], С. Роуз-Екерман [9], С. Холмса [10], В. Мілера, О. Гределанд і Т. Кошечкіної [11], Е. Бланкенбурга [12], у яких досліджуються окремі прояви, форми та типи політичної корупції.

Суттєвий внесок у дослідження національно-історичних форм корупції та вивчення її специфіки в Україні зробили такі вітчизняні учені, як В. Журавський, М. Михальченко [13, 14], Д. Клименко [15], Л. Коларська-Бобінська [16], Г. Кохан [17], І. Кушнар'єв [18, 19], С. Лазаренко, К. Бабенко [20], О. Лозинський [21], М. Мельник [22, 23], Е. Невмережицький [24] М. Панов, Л. Герасіна [25, 26], В. Плекан [27], В. Трепак [28] та інші.

Здавна відомо, що владні повноваження як виняткове особливе право не можуть

бути товаром, тобто продаватися. Тому здійснення влади не є працею в класичному сенсі, бо це не створює вартості. Корупція ж нав'язує владі ознаку вартості, чим перетворює її на трудову діяльність, тобто фактично знищує владу як таку [29, с. 148]. Звідси, *метою* даної статті є соціолого-правове обґрунтування природи корупції, розкриття механізму впливу корупційних дій та зв'язків на фундаментальні інститути держави, що дозволяє розглядати її як тригер (англ. trigger – приводити в дію, спусковий гачок) послаблення державності.

Виклад основного матеріалу. Етимологія поняття «*corruptio*» пов'язана з лат. «*correi*» (причетність кількох осіб до однієї справи) і «*rumperе*» (порушувати, ламати, шкодити). Хоча традиційно в юридичній парадигмі феномен корупції пов'язують з підкупом, хабарництвом і зловживаннями службовим становищем, її соціолого-правове трактування дозволяє більш широке лексичне тлумачення: «руйнування, занепад, деструкція» тощо. Корупція, безумовно, шкідлива як у соціально-економічному, так і в політичному плані, передусім тому, що життєво важливі рішення ухвалюються владою згідно прихованих, корисливих мотивів без урахування соціальних наслідків. Тому слід погодитись з А. Долговою, що корупційна діяльність характеризується продажністю державних службовців та інших адміністраторів, які прагнуть користуватись в особистих (чи вузькогрупових) інтересах офіційні службові повноваження, прерогативи і пов'язані з цим можливості [30, с. 7].

Багато інших наукових визначень, зокрема дефініція «Конвенції ООН проти корупції» (UNCAC, 31.10.2003), заострюють увагу на тому, що «корупція є зловживанням державною владою для отримання вигоди в особистих цілях» [31, с.16]. Це згубне явище є далеко не локальною проблемою, а скоріше – транснаціональною, яка впливає на суспільства й економіки багатьох країн світу. Наприкінці 1990-х років було прийнято чимало міжнародних актів, спрямованих на боротьбу з цим явищем, передусім на рівні ООН. Нині в глобальному форматі діє низка багатосторонніх угод, зокрема таких, як Рамкова Конвенція ООН проти організованої злочинності, Конвенція ООН проти транснаціональної організованої

злочинності, Конвенція про кримінальну відповідальність за корупцію, Конвенція про цивільно-правову відповідальність за корупцію. Серед неконвенційних документів слід зазначити: Резолюцію Генеральної Асамблеї (1996) «Боротьба з корупцією»; Декларацію ООН про боротьбу з корупцією і хабарництвом у міжнародних комерційних операціях (1996); Міжнародний кодекс поведінки посадових осіб [32, с. 50].

Представляється, що головна *соціально-політична небезпека* корупції як деструктивного явища полягає не тільки у появі дисфункцій сфери державного управління, але й загрожує занепадом і деградацією будь-якої політичної системи, спричиняє «корозію» та поступове руйнування здорових соціальних зв'язків, які склались раніше в системі державного регулювання, суспільного контролю і функціонування соціальних інститутів. У структурі прихованої злочинності корупцію відносять до максимумно латентного третього рівня (поряд із браконьєрством, незаконними абортами, носінням зброї, ошукуванню споживачів, ухиленням від сплати податків). Відповідно, соціально руйнівна дія латентних корупційних злочинів формує в мікросередовищі правопорушників психологічний настрій безкарності, стимулює рецидивну злочинність і, як наслідок, деформує масову свідомість завдяки міфу про невикоріненість подібних дій.

У молодих «гібридних» демократіях, наприклад таких, як Україна, існує загроза перетворення тригера корупції на системне явище, що викликає *дисфункцію* політико-правової системи. Не випадково Світовий банк включив Україну до «субрегіону» (разом із Молдовою, Росією і Білоруссю), де корупція визначена як третій за силою тригер, що спільно з іншими факторами гальмує і створює несприятливі умови бізнесу та економічним реформам. Специфічну корумпованість структур української влади через злочинні схеми і кумівство вважають «клановою», корпоративно-лобістською, схильною до «клептократії», політично ангажованою [33, 22]. Ці приципові оцінки зумовлені не тільки спадком радянської адміністративної бюрократії, що мімікрувала, але й жорсткістю «правил гри» ринкової перебудови, олігархізацією національної економіки, зловживаннями несумлінного бізнесу, складністю і непослідовністю ре-

алізації політико-правових реформ у роки становлення незалежності України. Навіть війна, яку вже 7 років веде Україна, суттєво не змінила цієї ситуації [34].

Соціологічний підхід дозволяє комплексно оцінити різні детермінанти зростання корупції в органах державної влади та місцевого самоврядування, зокрема чинники, що стимулюють її розповсюдження: політичні (специфіка і протиріччя у владній ієрархії, невпорядкованість «політичних ролей-функцій»), соціокультурні (суспільна дихотомія та біфуркація), економічні («транзитивний стрибок» до ринку і надмірна лібералізація), правові (юридичні колізії, правовий нігілізм, рутинізація злочинної поведінки), психологічні («ерозія» моральних принципів, тригер «соціальних травм» тощо).

Соціолого-правова парадигма чітко викриває не тільки кримінальну природу, а й розкриває дію *соціального механізму* корупції у державній структурі: 1) здійснюється двостороння конфіденційна операція (таємна угода, зв'язок), коли службова особа нелегально «продає» свої послуги, пов'язані з посадовими повноваженнями; 2) в результаті цієї оборудки «покупець» отримує можливість незаконно використати державну або іншу структуру в корисливих цілях – збагачення, законодавче оформлення привілеїв, ухилення від юридичної відповідальності, податків, соціального контролю та ін.; 3) зацікавлена особа проводить ініціативний підкуп чиновника, що може поєднуватися із брутальним психічним впливом на нього; 4) або відбувається здирицтво держслужбовцем хабара у вигляді неправомірної фінансової винагороди, цінних подарунків чи коштовних послуг; 5) як наслідок, механізм державного регулювання втрачає будь-яку моральність і соціальну цінність.

Правничий досвід сформував різні «моделі» боротьби із корупцією: тоталітарну, авторитарну, ліберальну, кожна з яких має свої переваги і недоліки. Але ми поділяємо думку авторів монографії «Корупція в Україні – не політика», що найбільш прагматичною є протидія їй на базі правової держави – модель «salus populi» (лат. – *благо народу*), в якій «велике значення має реалізація таких ідей, як погодження норм права і моралі, визначення розумної ієрархії правооберігаємих цінностей, рівність

усіх громадян перед законом, кореспондування між рівнем владних повноважень і ступенем відповідальності, формування розумних, науково визначених пріоритетів боротьби з корупцією» [14, с. 344].

Міжнародне співробітництво у сфері антикорупційної політики щодо питань запобігання та контролю над нею активно здійснюють і європейські інституції, де провідне місце посідає Рада Європи та міждисциплінарна група з протидії корупції, які виробляють загальноєвропейські норми і стандарти, контролюють їхнє правове дотримання і надають допомогу державам-членам. Одним із кроків антикорупційної стратегії стало прийняття Комітетом міністрів Ради Європи 1997 р. Резолюції «Про двадцять принципів боротьби з корупцією», де кожне положення увібрало міжнародний досвід боротьби з корупцією та створювало підвалини для її вдосконалення. Цей «кейс» не втрачає актуальності в країнах Європи, але методи і форми його здійснення мають свою національну специфіку, бо багатоплановість корупційних діянь зумовлена їхніми специфічними національно-історичними формами, що відображається в кримінальному та в адміністративному праві.

Цікавим у соціолого-правовому аспекті вбачається здійснення типологізації корупції, яка є актуальною для різних країн: *лобістська* (ділова) корупція, що стимулює прискорене (або своєчасне) виконання чиновником його прямих обов'язків; *обструкціоністські дії управлінців*, які гальмують чи зривають службове функціонування за належною компетенцією; *патронажні*, пов'язані із забезпеченням постійної підтримки («прикриття») ангажованим представником влади тих осіб чи комерційних структур, що матеріально його зацікавили; *прямий підкуп* посадової особи з метою отримання певної послуги або рішення в інтересах корумпованої структури; *ініціативно-прагматична корупція*, коли державний службовець або інша адміністративна особа самі шукають корупційний контакт і пропонують «купити» свої послуги як «товар тіньового ринку».

Найбільш ефективні напрямки антикорупційної політики містяться в досвіді окремих країн-членів ЄС [35, с. 8-9]. Корупційно-політичні скандали в західному світі, починаючи з кінця ХХ ст., періодич-

но «накривають» США, Великобританію, Францію, Італію і навіть Японію, яка традиційно відрізнялась низьким рівнем криміногенності. Одні звинувачення лунали на адресу політиків, що отримали корупційну підтримку політичних кампаній («криптопартізм»), інші – в бік бізнесменів, які платили владі за отримання контрактів на прибуткові громадські роботи поза тендерів (так звана «білокоміркова» корупція).

У Великій Британії корупцію пов'язують із зловживаннями службовим або політичним статусом із метою отримання матеріальних цінностей або пільг. Різновиди «британської» корупції визначені науковцями як поліцейська корупція, корупція в державному секторі управління (розтрата чи корисливе використання коштів бюджету або суспільних фондів), політична корупція (незаконне фінансування політичних партій), банківська та урядова корупція. У Німеччині, наприклад, в основу боротьби з корупцією покладено завдання зі знищення її матеріально-фінансової бази. Для цього створено Реєстр корупційних фірм. Якщо фірма включена до цього реєстру, то вона позбавляється права отримувати будь-які державні замовлення і підлягає пильному нагляду правоохоронних органів. У країні також акцентується увага на діяльності керівних осіб і політиків за стандартами доброчесності й несприяння корупції, аби вони слугували взірцем для життя суспільства.

Італійський варіант корупції – система «клієнталізму» (патронажу), який побудований на моделі мафіозних відносин «патрон↔клієнт». На думку С. Терроу і Л. Граціано, вторгнення ринкових сил у традиційні суспільства зумовило дворівневі корупційні зв'язки у клієнтелах: населення (дрібні бізнесмени) та місцеві структури влади; місцеві еліти і центральний уряд. За умов збереження провінційної або підданської політичної культури цей різновид корупції стає специфічною рисою суспільства і латентним механізмом існування корумпованої держави [12].

Питання боротьби з корупцією в Чеській Республіці стали державним пріоритетом останніх років. Політика в цій галузі ґрунтується на формуванні державної стратегії, де основною метою є зниження рівня корупції шляхом балансування двох процесів: попередження і придушення зловживань. Ця стратегія складається з двох частин – ана-

літичної та власне стратегічної. Аналітична складова містить наукове тлумачення корупції, аналіз її економічних аспектів, транспарентне ставлення до корупційних фактів; стратегічна – забезпечує реформи політичної системи та прозорість політичного процесу; виявлення, розслідування та припинення корупційних правопорушень; вдосконалення і послідовність антикорупційної політики; організацію моніторингу корупції; зміцнення ресурсів, спрямованих на реалізацію антикорупційних заходів; підвищення прозорості й контролю в державному секторі тощо [36].

Під потужним впливом європейських практик набула поширення політика із запобігання та обмеження корупції у Польщі. За ініціативою прем'єр-міністра країни було створено робочу групу, до складу якої увійшли міністри відомств, представники урядових інституцій, експерти Світового Банку та Інституту громадських справ за програмою «Проти корупції». Її головною метою було визначено виявлення джерел поширення корупції та підготовка плану дій з їхньої ліквідації. У ході реалізації Програми здійснені такі заходи:

- ухвалено значну кількість законів та підзаконних актів;
- оптимізовано адміністративні структури, як спосіб запобігання корупції (спрощення багатьох процедур фактично позбавило чиновників інструменту з вимагання хабарів), що підвищило їхню ефективність;
- змінено механізм функціонування адміністративних структур: посилено відповідальність за надання громадських послуг;
- збільшено мотиваційні чинники (зокрема матеріальні) щодо виконання посадових обов'язків;
- залученно до реалізації антикорупційної політики широку громадськість;
- втілено заходи дисциплінарного і кримінального характеру: посилення в законі кримінальної та адміністративної відповідальності в частині протидії корупції;
- створено спеціальні інституції; в межах органів публічної адміністрації застосовано спеціальні механізми зовнішнього і внутрішнього контролю за діяльністю; створено дієву судову систему;
- ліквідовано прогалини законодавства, що допускали корупційні зловживання;
- чітко прописано «кодекси поведінки» державних службовців у тих або інших ситуаціях;

• забезпечено доступ до публічної інформації тощо [37].

На жаль, сучасна Україна не демонструє високих досягнень у боротьбі з корупцією. За 2020 рік її показники в Індексі сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index – CPI) виростили лише на 3 бали, що не вважають значущим результатом, бо не є свідченням планомірних антикорупційних змін. Як наслідок, із 33 балами (зі 100 можливих) Україна посіла 117 місце серед 180 країн у списку CPI. Поруч із нами у рейтингу знаходяться Єгипет, африканська Есватіні (Свазіленд), Непал, Сьєрра-Леоне та Замбія [38]. Причиною цього можна вважати й те, що протягом останніх років спостерігався постійний тиск на створені антикорупційні структури: спроби звільнити директора Національного антикорупційного бюро України (НАБУ) в обхід законодавства; втручання окремих осіб при владі в розслідування та судовий розгляд топ-корупційних справ; вимушена відставка глави Спеціалізованої антикорупційної прокуратури Н. Холодницького; а наприкінці року через недоборки НАЗК – криза конституційного правосуддя, яку керівництво держави неспроможно й досі юридично коректно подолати.

Слід зазначити, що на початку 2020 року Transparency International Ukraine запропонувала 5 рекомендацій, які б могли покращити показники України в CPI; проте, незважаючи на їхню чіткість і принципову здійсненність, жодна не була виконана повністю (лише дві реалізовані частково), а саме:

1. *Підвищити ефективність систем запобігання політичній корупції*: 16.07.2020 року Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК) запустило в дослідну експлуатацію довгоочікуваний електронний реєстр звітів політичних партій – Politdata; але й на початок 2021 року реєстр не був запущений у промислово експлуатацію, це відбулося лише 11.05.2021 р. [39]. До того ж ефективність державного контролю за фінансуванням політичних партій все ще має певні прогалини. Наприклад, негативним моментом є те, що аналіз фінансових звітів кандидатів/партій на місцевих виборах покладено на територіальні виборчі комісії, які формуються з кандидатур від самих політичних партій. Відповідальність за порушення в цій сфері залишається незбалансованою: неподання виборчих звітів

підлягає меншим санкціям, ніж недостовірне звітування.

2. *Запровадити відкритий та підзвітний процес приватизації державного майна.* У 2020 р. внаслідок малої приватизації до бюджету надійшло 3,03 млрд грн., що у 6 разів більше, ніж заплановано. Це відбулося завдяки перебудові процесу підготовки об'єктів до аукціонів, активній позиції Міністерства економічного розвитку та торгівлі й Фонду державного майна України. Проте суттєвих законодавчих змін, які б позитивно вплинули на процес приватизації, не відбулося. Крім того, кількість нерентабельних підприємств, які залишаються у власності держави, є досить великою, більшість з них залишається збитковими чи взагалі існує на папері. Протягом 2020 року відчутного поступу у відкритті інформації стосовно діяльності державних підприємств не відбулося; єдиним порталом, де можна знайти сукупну інформацію про їхню діяльність, залишається Портал державних підприємств України Prozvit, на якому інформація часто є неповною і подається із затримкою, що значно посилює можливості їхньої корупціоналізації.

Щодо інших рекомендацій ТІУ – *формування незалежної та професійної судової влади, забезпечення незалежності органів антикорупційної сфери, позбавлення Служби безпеки України повноважень у сфері протидії економічним корупційним злочинам* – їх майже не враховано. Нібито розпочата судова реформа й досі не завершена; Вищу раду правосуддя влада почала оновлювати, але без конкурсних процедур; склад Вищої кваліфікаційної комісії суддів також не переформатований. Через недосконалість закону про прокуратуру й обмежені повноваження керівника САП Генеральна прокуратура неодноразово втручалася у хід резонансних розслідувань НАБУ–САП, порушуючи своїми діями незалежність цих інституцій.

Не меншу шкоду антикорупційній системі нанесло рішення Конституційного суду України від 27.10.2020 р., яке скасувало значну частину антикорупційної реформи. Так, саме через визнання неконституційною статті 366-1 Кримінального кодексу України НАБУ було змушене закрити десятки справ щодо брехні в деклараціях посадових осіб чи навмисного їхнього неподання. Закривати справи і скасовувати вирoki за цією статтею довелося навіть

Вищому антикорупційному суду (ВАКС). За цих умов незалежний аудит діяльності антикорупційних органів взагалі не міг відбутися, хоча лише він може надати відповідь щодо ефективності їхньої роботи. Рекомендація Transparency International Ukraine про позбавлення Служби безпеки України невластивих їй функцій – розслідування економічних і корупційних злочинів – не виконується другий рік поспіль. Тому вельми доречною є метафора, використана в.о. керівника САП М. Грищуком для власної оцінки Індексу сприйняття корупції–2020 в Україні: «Плюс 3 бали – це круто. Але це, як в прогнозі погоди: +3, а відчувається, як -2» [40].

Отже, можна констатувати, що в Україні склався вельми специфічний вид корупції, найбільш суттєвими *соціальними маркерами* якого є:

- стійкий, активно «мутуючий», адаптивний до більшості соціальних змін характер корупційної діяльності;
- досить поблажливе ставлення державної влади до корупції на тлі показової риторики щодо боротьби з нею;
- зрощування економічної і політичної корупції з організованою та дрібно-кримінальною злочинністю;
- легальне використання зацікавленими особами з політичних і соціально-економічних інститутів авторитету посад, прерогатив і умов, які склалися в країні, для надання корупційній діяльності зовнішнього вигляду законності;
- засилля в громадській думці стереотипу, що без хабара, кумівства чи кланових зв'язків вирішення більшості соціальних проблем є неможливим;
- участь у «корупційних схемах» правоохоронних органів у таких масштабах, що вражає більшість громадян України, посилюючи силу цього тригера;
- поширення корупційних дій не тільки на органи політичної та економічної влади, але й на соціальну сферу, освіту, науку, охорону здоров'я, спорт, мистецтво тощо.

Ці маркери чітко пояснюють, чому і в який спосіб корупція руйнує ефективність держави та її міжнародний імідж, підриває стабільність суспільства, знищує віру народу в перспективи розвитку України цивілізованим шляхом.

Висновки. 1. Як розвинені країни світу, так і псевдodemократії, гібридні режими й фінансово-промислові олігархії приречені

на проходження авторитарного етапу розвитку (або навіть диктатури), що неминуче пов'язано з посиленням корупції в соціально-політичному просторі. Цей фатальний тригер послаблює молоді суверенні держави, де транзитивні суспільства, на жаль, не здатні протистояти корупційним викликам, завдяки чому виникає загроза перетворення корупції на постійний, негативний тренд/компонент державно-політичного розвитку.

2. В Україні корупція формує певну модель економічних і політичних відносин, яка не зводиться до простого хабарництва, а трансформується в площину аберантної поведінки, коли її носіями докладаються зусилля щодо уникнення публічного осуду за відхилення від норм, а законність норм, які порушуються, усвідомлюється, але ці порушення вважаються цілком прийнятними через демонстрацію способів «пристосування» до них. Поведінка, що зумовлена бажанням багатьох людей досягти егоїстичних цілей (багатства, влади, уникнення правової відповідальності) за рахунок існуючих недоліків у діяльності найважливіших державних інституцій, стає «спусковим гачком» послаблення державності.

Отримано 11.07.2021

Список літератури

1. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією. Відомості Верховної Ради України. 2007. № 47-48. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_101#Text (дата звернення: 25.08.2021)
2. Heidenheimer A., Johnston M., Le Vine V. Political Corruption: A Handbook. New Jersey, New Brunswick: Transaction Publishers, 1989. 449 p.
3. Дела Порта Д., Ванучі А. Брудні обробки: Учасники, ресурси та механізми політичної корупції; пер. з англ. С. Кокізіук. Київ: Вид-во «К. І. С.», 2006. 302 с.
4. Пундей Сар. Дж. Боротьба з корупцією. Критичний огляд з аналізом міжнародного досвіду. Проблеми економічного зростання: питання доброчесності: матеріали українсько-американського семінару. Львів, 1997. С. 84-87.
5. Philp M. Conceptualizing Political Corruption. Political Corruption: Concepts and Contexts. New Jersey, New Brunswick: Transaction Publishers, 2002. P. 42-43.
6. Lancaster T. D., Montinola G. R. Toward a Methodology for The Comparative Study of Political Corruption. Crime, Law and Social Change. 1997. Vol. 27, № 3-4. P. 185-206.
7. Political Corruption: Concepts and Contexts. New Jersey, New Brunswick: Transaction Publishers, 2002. 970 p.
8. Sampford C., Shacklock A., Connors C., Galtung F. Measuring Corruption. Aldershot, Burlington: ASHGATE e-BOOK, 2006. 302 p. URL: https://www.academia.edu/2229126/Corruption_definition_and_measurement (дата звернення: 25.08.2021)
9. Роуз-Екерман С. Корупція та урядування: причини, наслідки, зміни. Пер. англ. С. Кокізіук, Р. Ткачук. Київ: Вид-во «К. І. С.», 2004. 296 с.
10. Холмс С. Політична корупція перехідної доби. Скептичний погляд. За ред. С. Коткіна, А. Шайо. Київ: Вид-во «К. І. С.», 2004. 440 с.
11. Мілер В., Гределанд О., Кошечкіна Т. Звичаєва корупція? Громадяни та уряд у посткомуністичній Європі / пер. з англ. С. Кокізіук, Р. Ткачук. Київ: Вид-во «К. І. С.», 2004. 328 с.
12. Бланкенбург Е. Від політичного клієнтізму до відвертості корупції: виникнення індустрії скандалів. Політична корупція перехідної доби. Київ: Вид-во «К. І. С.», 2004. С. 129-149
13. Журавський В. С., Михальченко М. І., Михальченко О. М. Корупція в Україні – не політика: монографія. Частина 1. Київ: Фенікс, 2007. URL: <https://ipiend.gov.ua/struktura/viddily/viddil-teorii-ta-istorii-politychnoi-nauky/koruptsiia-v-ukraini-ne-polityka-monohrafiia-chastyna-1/> (дата звернення: 25.08.2021)
14. Журавський В. С., Михальченко М. І., Михальченко О. М. Корупція в Україні – не політика: монографія. Частина 2. Київ: Фенікс, 2007. URL: <https://ipiend.gov.ua/struktura/viddily/viddil-teorii-ta-istorii-politychnoi-nauky/koruptsiia-v-ukraini-ne-polityka-monohrafiia-chastyna-2/> (дата звернення: 25.08.2021)
15. Клименко Д. Політична корупція в державному управлінні: наукові дефініції. Демократичне врядування. Науковий вісник. 2010. Вип. 5. URL: <http://>

- lvivacademy.com/vidavnistvo_1/visnik5/fail/+Klymenko.pdf (дата звернення: 25.08.2021)
16. Коларська-Бобінська Л. Вплив корупції на легітимність влади в нових демократіях. Політична корупція перехідної доби. Київ: Вид-во «К. І. С.», 2004. С. 276-286.
  17. Кохан Г. В. Явище політичної корупції: теоретико-методологічний аналіз: монографія. Київ: НІСД, 2013. 232 с. URL: http://old2.niss.gov.ua/content/articles/files/Monogr_Kohan-c5915.pdf (дата звернення: 25.08.2021)
  18. Кушнар'єв І. В. Політична корупція: порівняльно-політологічна концептуалізація: монографія. Київ: Юридична думка, 2018. 408 с. URL: http://idpnan.org.ua/files/kushnarov-i.v.-politichna-koruptsiya-_porivnyalno-politologichna-kontseptualizatsiya_-_d_.pdf (дата звернення: 25.08.2021)
  19. Кушнар'єв І. В. Політична корупція як система протиправних дій: варіативність проявів. Політичне життя. 2018. №2. С. 50-54. URL: <https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/5952> (дата звернення: 25.08.2021)
  20. Лазаренко С. Ж., Бабенко К. А. Політико-правові та соціальні передумови корупції в органах державної влади. URL: <https://baas.gov.ua/ua/proekty/articles/b/298-politiko-pravovi-ta-sotsialni-peredumovi-koruptsiji-v-organakh-derzhavnoji-vladi.html> (дата звернення: 25.08.2021)
  21. Лозинський О. Психологія політичної корупції: монографія. Вид. 2-ге, доповн. Львів: Сполом, 2017. 368 с.
  22. Мельник М. І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії). Київ: Юридична думка, 2004. 400 с.
  23. Мельник М. І. Політична корупція: сутність, чинники, засоби протидії. Національна безпека і оборона. 2009. №7. С. 67-72. URL: <http://justice.org.ua/politika-i-pravoprodiji-fakti-komentari/politichna-koruptsiya-sutnist-chinniki-zasobi-protidiji> (дата звернення: 25.08.2021)
  24. Невмережицький Е. В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії: монографія. Київ: КНТ, 2008. 368 с.
  25. Панов Н. І., Герасина Л. Н. Соціальна «мимикрія» корупції. Право і політика: міждун. науч. журнал. Москва: NOTA BENE, 2000. №8. С. 22-28.
  26. Герасина Л. М., Панов М. І. Правовий та соціоісторичний аналіз феномена корупції. Проблеми законності: респ. міжвід. наук. зб. Харків: Нац. юрид. акад. України, 2000. Вип. 45. С. 162-172.
  27. Плекан В. Особливості та причини виникнення корупції в правоохоронних органах України. Підприємництво, господарство і право. 2021. №4. С.231-238. URL: <http://pdp-journal.kiev.ua/archive/2021/4/37.pdf> (дата звернення: 25.08.2021)
  28. Трепак В. М. Протидія корупції в Україні: теоретико-прикладні проблеми: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 442 с.
  29. Погрібна В. Л. Соціальне хабарництво – злочин чи об'єктивна реальність буття? Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2015. №3 (26). С. 148-155. URL: (дата звернення: 25.08.2021)
  30. Коррупция и борьба с ней. Москва: Российская криминологическая ассоциация, 2000. 320 с.
  31. Конвенція ООН проти корупції від 31 жовтня 2003 р URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/corruption.shtml (дата звернення: 25.08.2021)
  32. Задорожній О. В. Міжнародно-правові стандарти боротьби з корупцією URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/5023/1/%D0%A0%D0%95%D0%90%D0%9B%D0%86%D0%97%D0%90%D0%A6%D0%86%D0%AF%20%D0%94%D0%95%D0%A0%D0%96%D0%90%D0%92%D0%9D%D0%9E%D0%87%20%D0%90%D0%9D%D0%A2%D0%98%D0%9A%D0%9E%D0%A0%D0%A3%D0%9F%D0%A6%D0%86%D0%99%D0%9D%D0%9E%D0%87%20%D0%9F%D0%9E%D0%9B%D0%86%D0%A2%D0%98%D0%9A%D0%98%20%D0%92%20%D0%9C%D0%86%D0%96%D0%9D%D0%90%D0%A0%D0%9E%D0%94%D0%9D%D0%9E%D0%9C> (дата звернення: 25.08.2021)
  33. Герасина Л. Н. Коррупция как аномальное социальное явление: в парадигме современной социологии права, политологии и глобалистики. Збір. наук. праць Харківського Центру по вивченню проблем боротьби з організованою злочинністю спільно з Американським Університетом у Вашингтоні. Вип. 9. Харків: Східно-регіон. Центр гуманіт.-освітніх ініціатив, 2004. С. 5-44.
  34. Погрібна В. Л., Сахань О. М. Війна і корупція в свідомості українців: злочинний симбіоз чи природний конфлікт? Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення: матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. (Маріуполь, 15 червня 2018 р.). Маріуполь: ДонДУУ, 2018. С. 89-93.
  35. Герасина Л. М., Старовойтова Д. Д. Антикорупційна політика в Євросоюзі: політико-правові аспекти. Україна і ЄС: політико-правові перспективи інтеграції: Зб. матеріалів XXXIII Харків. політ. читань (м. Харків, 24 квітня 2020 р.). Харків: Право, 2020. С. 7-11.
  36. Попок А., Решота В. Державна політика запобігання та протидії корупції у Чехії та Словаччині: досвід для України. Демократичне врядування: Науковий вісник. Електронне наукове фахове видання Львівського регіонального ін-ту державного управління НАДУ при Президентові України, 2013. Вип.12. URL: http://lvivacademy.com/vidavnistvo_1/visnik12/fail/Popok_Reshota.pdf (дата звернення: 25.08.2021)
  37. Рибак А. І. Державна політика боротьби з корупцією у Польщі: нормативно-інституційний аспект. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Київ: ВІР УАН, 2011. Вип. 50. С. 717-725. URL: https://eprints.ua.edu/1106/1/rybak_14111.pdf (дата звернення: 25.08.2021)
  38. Індекс сприйняття корупції – 2020. URL: <https://ti-ukraine.org/research/index-spryinyattya-koruptsiyi-2020/> (дата звернення: 25.08.2021)
  39. Реєстр POLITDATA – у промисловій експлуатації. Від сьогодні НАЗК прийматиме звіти партій за 2021 рік лише в електронному вигляді. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/reestr-politdata-u-promysloviy-eksplyuatatsiyi-vid-sogodni-nazk-pryjmatyme-zvity-partij-za-2021-rik-lyshe-v-elektronnomu-vyglyadi/> (дата звернення: 25.08.2021)
  40. Як держоргани та експерти оцінюють результати CPI-2020. URL: <https://ti-ukraine.org/news/yak-derzhorganyta-eksperty-otsinyuyut-rezultaty-cpi-2020/> (дата звернення: 25.08.2021)

КОРРУПЦИЯ В УКРАИНЕ И МИРЕ КАК ТРИГГЕР ОСЛАБЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Людмила Герасина

доктор социологических наук, профессор, профессор кафедры социологии и политологии Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, 61024, г. Харьков, ул. Пушкинская, 77, e-mail: herasina@ukr.net ORCID ID: 0000-0002-3299-5255

Виктория Погребная

доктор социологических наук, профессор, профессор кафедры социологии и политологии Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, 61024, г. Харьков, ул. Пушкинская, 77, e-mail: vilpog2017@gmail.com ORCID ID: 0000-0002-5101-0386,

В статье проанализирована коррупция как внеправовое явление, разрушающее мораль и ценности общества, угрожающее демократии и правам человека, деформирующее функции государственной власти, дискредитирующее ее как внутри страны, так и на международной арене. Отмечено, что главной социально-политической опасностью коррупции является не столько формирование дисфункций сферы государственного управления, сколько угроза упадка и деградации любой политической системы, поскольку она вызывает «коррозию» и постепенное разрушение социальных связей в системе государственного регулирования, общественного контроля и функционирования социальных институтов. Социолого-правовая трактовка коррупции позволила провести исследование ее как триггера, ослабляющего государственность, раскрыть социальный механизм влияния коррупционных связей на институты государства, оценить политические, экономические, правовые, социоструктурные и психологические факторы ее распространения. С позиций онтологического подхода охарактеризованы иностранные и отечественная «модели» коррупции и пути противодействия ей; определены социальные маркеры, отражающие ее специфику в Украине; представлена реальная оценка степени эффективности антикоррупционных действий в Украине; доказана целесообразность анализа коррупции в интернациональном (международном) аспекте, особенно механизмов, форм и методов включения украинской коррупции в мировой рынок коррупционных услуг и проникновения транснациональной коррупции в украинское политико-экономическое пространство; раскрыто действие социального механизма коррупции в структуре государства, вследствие чего процесс государственного регулирования теряет моральность и социальную ценность. Показано, что устойчивый, активно «мутирующий», адаптивный к большинству социальных изменений характер коррупционной деятельности в Украине не только формирует и воспроизводит терпимое отношение к ней представителей государственной власти и значительной части общественности, но и активно тормозит демократические трансформации и деформирует общественное сознание украинцев. Подчеркнуто, что среди системных моделей борьбы с коррупцией (тоталитарной, авторитарной, либеральной) наиболее прагматичным является вариант «salus populi».

Ключевые слова: коррупция; коррупционные схемы; антикоррупционные действия; социальные маркеры коррупции; коррупция как триггер государственной деструкции.

CORRUPTION IN UKRAINE AND THE WORLD AS A TRIGGER FOR THE WEAKENING OF THE STATE

Liudmyla Herasina

Doctor of Sociology, Professor, Professor of the Department of Sociology and Political Science of the Yaroslav Mudryi National Law University, 61024, Pushkins'ka str., 77, Kharkiv, Ukraine, e-mail: herasina@ukr.net ORCID ID: 0000-0002-3299-5255

Viktoriia Pohribna

Doctor of Sociology, Professor, Professor of the Department of Sociology and Political Science of the Yaroslav Mudryi National Law University, 61024, Pushkins'ka str., 77, Kharkiv, Ukraine, e-mail: vilpog2017@gmail.com ORCID ID: 0000-0002-5101-0386

The article analyzes corruption as an extra-legal phenomenon that destroys the morality and values of society, threatens democracy and human rights, deforms the functions of state power, discrediting it both within the country and in the international arena. It is noted that the formation of dysfunctions in the sphere of public administration is not the main socio-political

danger of corruption. The threat of «corrosion» and gradual destruction of social ties in the system of state regulation, public control and the functioning of social institutions is creating. The sociological and legal interpretation of corruption made it possible to study it as a trigger that weakens statehood, to reveal the social mechanism of the influence of corruption ties on state institutions, to assess the political, economic, legal, socio-structural and psychological factors of its spread. The authors characterize foreign and domestic “models” of corruption and ways of counteracting it from the standpoint of the ontological approach; she also has identified social markers that reflect its specificity in Ukraine; a real assessment of the degree of effectiveness of anti-corruption actions in Ukraine are presented; the expediency of analyzing corruption in the international aspect, especially the mechanisms, forms and methods of Ukrainian corruption spreading in the world corruption services and the penetration of transnational corruption into the Ukrainian political and economic space; it is also revealed the effect of the social mechanism of corruption in the structure of the state, as a result of which the process of state regulation loses its morality and social value. It is shown that the stable, actively “mutating”, adaptive to the majority of social changes, the nature of corruption in Ukraine does not only forms and reproduces the tolerant attitude of government and a significant part of the public, but it also actively inhibits democratic transformations and deforms the public consciousness of Ukrainians. It is emphasized that «salus populi» is the most pragmatic option among the systemic models of fighting corruption (totalitarian, authoritarian, liberal).

Keywords: corruption; corruption schemes; anti-corruption actions; social markers of corruption; corruption as a trigger of state destruction.

References

1. «Criminal convention on the fight against corruption» (2007). Information of the verkhovna rada of Ukraine, No. 47-48 [online]. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_101#Text (access date: 25.08.2021) [in Ukrainian]
2. Heidenheimer, A., Johnston, M. and Le Vine, V. (1989) Political Corruption: a Handbook. New Jersey, New Brunswick: Transaction Publishers
3. Dela Porta, D. and Vanuchi, A. (2006) Dirty Deals: Participants, Resources and Mechanisms of Political Corruption, translated by Kokizyuk, S. Kyiv: Publishing House «K. I. S.» [in Ukrainian]
4. Pundej, S. J. (1997) 'Fighting corruption. Critical review with analysis of international experience', Problems of economic growth: issues of integrity: materials of the Ukrainian-American seminar. Lviv, pp. 84-87 [in Ukrainian]
5. Philp, M. (2002) 'Conceptualizing Political Corruption', Political Corruption: Concepts and Contexts, New Brunswick: Transaction Publishers. New Jersey, pp. 42-43
6. Lancaster, T. D. and Montinola, G. R. (1997) 'Toward a Methodology for The Comparative Study of Political Corruption', Crime, Law and Social Change, 27 (3-4), pp. 185-206
7. Heidenheimer, A. and Johnston, M. (eds.) (2002) Political Corruption: Concepts and Contexts, New Brunswick: Transaction Publishers, New Jersey
8. Sampford, C., Shacklock, A., Connors, C. and Galtung, F. (2006) Measuring Corruption, Burlington: ASHGATE e-BOOK, Aldershot [online]. Available at: https://www.academia.edu/2229126/Corruption_definition_and_measurement (access date: 25.08.2021)
9. Rose-Ackerman, S. (2004) Corruption and government: causes, consequences, changes, translated by Kokizyuk, S., Tkachuk, R. Kyiv: Publishing House «K. I. S.» [in Ukrainian]
10. Kotkin, S. and Shayo, A. (eds.) (2004) Political corruption of the transition period. A skeptical look. Kyiv: Publishing House «K. I. S.», [in Ukrainian]
11. Miller, V., Gredeland, O. and Koshechkina, T. (2004) Custom corruption? Citizens and government in post-communist Europe, translated by Kokizyuk, S., Tkachuk, R. Kyiv: Publishing House «K. I. S.» [in Ukrainian]
12. Blankenburg, E. (2004) 'From political clientelism to outright corruption: the emergence of the scandal industry', in Kotkin, S., Shayo, A. (eds.), Political corruption of the transition period. A skeptical look. Kyiv: Publishing House «K. I. S.», pp. 129-149 [in Ukrainian]
13. Zhuravsky, V. S., Mykhalchenko, M. I. and Mykhalchenko, O. M. (2007) Corruption in Ukraine is not politics, Monograph, part 1. Kyiv: Phoenix, [online]. Available at: <https://ipiend.gov.ua/struktura/viddily/viddil-teorii-ta-istorii-politychnoi-nauky/koruptsiia-v-ukraini-ne-polityka-monohrafiia-chastyna-1/> (access date: 25.08.2021) [in Ukrainian]
14. Zhuravsky, V. S., Mykhalchenko, M. I. and Mykhalchenko, O. M. (2007) Corruption in Ukraine is not politics, Monograph, part 2. Kyiv: Phoenix [online]. Available at: <https://ipiend.gov.ua/struktura/viddily/viddil-teorii-ta-istorii-politychnoi-nauky/koruptsiia-v-ukraini-ne-polityka-monohrafiia-chastyna-2/> (access date: 25.08.2021) [in Ukrainian]
15. Klymenko, D. (2010) 'Political corruption in public administration: scientific definitions', Democratic governance. Scientific Bulletin, 5 [online]. Available at: http://vivacademy.com/vidavnytstvo_1/visnik5/fail/+Klymenko.pdf (access date: 25.08.2021) [in Ukrainian]
16. Kolarska-Bobinska, L. (2004) 'The impact of corruption on the legitimacy of power in new democracies. Political corruption of the transition period', in Kotkin, S., Shayo, A. (eds.), Political corruption of the transition period. A skeptical look. Kyiv: Publishing House: «K. I. S.», pp. 276-286 [in Ukrainian]
17. Kokhan, G. V. (2013) The phenomenon of political corruption: theoretical and methodological analysis: monograph, NISR. Kyiv [online]. Available at: http://old2.niss.gov.ua/content/articles/files/Monogr_Koxan-c5915.pdf

18. Kushnaryov, I. V. (2018) Political corruption: comparative political science conceptualization: monograph. Kyiv: Yurydychna dumka [online]. Available at: http://idpnan.org.ua/files/kushnarov-i.v.-politichna-koruptsiya-_porivnyalno-politologichna-kontseptualizatsiya_-_d_.pdf (access date: 25.08.2021) [in Ukrainian]
19. Kushnaryov, I. V. (2018) 'Political corruption as a system of illegal actions: variability of manifestations', Political life, 2, pp. 50-54 [online]. Available at: <https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/5952> (access date: 25.08.2021) [in Ukrainian]
20. Lazarenko, S. Zh. and Babenko, K. A. Political-legal and social preconditions of corruption in public authorities [online]. Available at: <https://6aas.gov.ua/ua/proekty/articles/b/298-politiko-pravovi-ta-sotsialni-peredumovikoruptsiji-v-organakh-derzhavnoj-vladi.html> (access date: 25.08.2021) [in Ukrainian]
21. Lozynsky, O. (2017) Psychology of political corruption: monograph, 2nd edn. Lviv: Spolom [in Ukrainian]
22. Melnyk, M. I. (2004) Corruption – corrosion of power (social essence, tendencies and consequences, countermeasures). Kyiv: Yurydychna Dumka [in Ukrainian]
23. Melnyk, M. I. (2009) 'Political corruption: essence, factors, means of counteraction', National security and defense, 7, pp. 67-72 [online]. Available at: <http://justice.org.ua/politika-i-pravo-podiji-fakti-komentari/politichna-koruptsiya-sutnist-chinniki-zasobi-protidiji> (access date: 25.08.2021) [in Ukrainian]
24. Nevmerzhytsky, E. V. (2008) Corruption in Ukraine: causes, consequences, mechanisms of counteraction: monograph. Kyiv: CST [in Ukrainian]
25. Panov, N. I. and Gerasina, L. N. (2000) 'Social «mimicry» of corruption', Law and politics: international scientific magazine, Moscow: NOTA BENE, 8, pp. 22-28 [in Russian]
26. Herasina, L. M. and Panov, M. I. (2000) 'Legal and socio-historical analysis of the phenomenon of corruption', Problems of legality: Resp. interdepartmental science collection, National law academy of Ukraine, Kharkiv, 45, pp. 162-172 [in Ukrainian]
27. Plekan, V. (2021) 'The peculiarities and causes of corruption in law enforcement agencies of Ukraine', Entrepreneurship, economy and law, 4, pp. 231-238 [online]. Available at: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2021/4/37.pdf> (access date: 25.08.2021) [in Ukrainian]
28. Trepak, V. M. (2020) Anti-corruption in Ukraine: theoretical and applied problems: monograph, Ivan Franko Lviv National University [in Ukrainian]
29. Pohribna, V. L. (2015) 'Is Social Bribery a Crime or an Objective Reality of Being?' Bulletin of the National University «Yaroslav Mudryi Law Academy of Ukraine». Series: Philosophy, philosophy of law, political science, sociology, 3 (26), pp. 148-155 [online]. Available at: http://nauka.nlu.edu.ua/download/filosof/filosof_26.pdf (access date: 25.08.2021) [in Ukrainian]
30. Corruption and the fight against it (2000), Russian Criminological Association, Moscow [in Russian]
31. UN Convention against Corruption (October 31, 2003) [online]. Available at: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/corruption.shtml (access date: 25.08.2021) [in Ukrainian]
32. Zadorozhnyi, O. V. International legal standards in the fight against corruption [online]. Available at: <http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/5023/1/%D0%A0%D0%95%D0%90%D0%9B%D0%86%D0%97%D0%90%D0%A6%D0%86%D0%AF%20%D0%94%D0%95%D0%A0%D0%96%D0%90%D0%92%D0%9D%D0%9E%D0%87%20%D0%90%D0%9D%D0%A2%D0%98%D0%9A%D0%9E%D0%A0%D0%A3%D0%9F%D0%A6%D0%86%D0%99%D0%9D%D0%9E%D0%87%20%D0%9F%D0%9E%D0%9B%D0%86%D0%A2%D0%98%D0%9A%D0%98%20%D0%92%20%D0%9C%D0%86%D0%96%D0%9D%D0%90%D0%A0%D0%9E%D0%94%D0%9D%D0%9E%D0%9C> (access date: 25.08.2021) [in Ukrainian]
33. Gerasina, L. N. (2004) 'Corruption as an abnormal social phenomenon: in the paradigm of modern sociology of law, political science and globalism', Proceedings of the Kharkiv Center for the Study of Organized Crime in collaboration with the American University in Washington, 9, pp. 5-44 [in Russian]
34. Pohribna, V. L. and Sakhan, O. M. (2018) 'War and corruption in the minds of Ukrainians: a criminal symbiosis or a natural conflict?', Ukrainian society in the conditions of war: challenges of the present and prospects of peacemaking: Proceedings of the II All-Ukrainian scientific-practical conference, June 15, DonSU, Mariupol, pp. 89-93 [in Ukrainian]
35. Herasina, L. M. and Starovoitova, D. D. (2020) 'Anti-corruption policy in the European Union: political and legal aspects', Ukraine and the EU: political and legal prospects for integration: Proceedings of the XXXIII Kharkiv political science readings, April 24, Kharkiv: Pravo, pp. 7-11 [in Ukrainian]
36. Popok, A. and Reshota, V. (2013) 'State policy of preventing and counteracting corruption in the Czech Republic and Slovakia: experience for Ukraine', Democratic governance: Scientific Bulletin. Electronic scientific professional publication of the Lviv Regional Institute of Public Administration of NAPA under the President of Ukraine, 12 [online]. Available at: http://livacademy.com/vidavnistvo_1/visnik12/fail/Popok_Reshota.pdf (access date: 25.08.2021) [in Ukrainian]
37. Rybak, A. I. (2011) 'State policy to combat corruption in Poland: regulatory and institutional aspect', Gilea: scientific bulletin. Collection of scientific works, issue 50, VIR UAN, Kyiv, pp. 717-725 [online]. Available at: https://eprints.ua.edu/1106/1/rybak_141111.pdf (access date: 25.08.2021) [in Ukrainian]
38. Corruption Perceptions Index – 2020 [online]. Available at: <https://ti-ukraine.org/research/indeks-sprynjattya-koruptsiyi-2020/> (access date: 25.08.2021) [in Ukrainian]
39. POLITDATA register – in industrial operation. From today, the NAPC will accept party reports for 2021 only in electronic form [online]. Available at: <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/reyster-politdata-u-promyslovij-ekspluatatsiyi-vid-sogodni-nazk-pryjmatyme-zvity-partij-za-2021-rikylyshe-v-elektronnomu-vyglyadi/> (access date: 25.08.2021) [in Ukrainian]
40. How government agencies and experts evaluate the results of CPI 2020 [online]. Available at: <https://ti-ukraine.org/news/yak-derzhorgany-ta-eksperty-otsynuyut-rezultaty-cpi-2020/> (access date: 25.08.2021) [in Ukrainian]

DOI 10.26565/2077-5105-2021-26-03
УДК 316.472.47

Любов Бевзенко

доктор соціологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України, вул. Шовковична, 12, Київ, 01021, e-mail: lbevzenko@gmail.com, ORCID ID orcid.org/0000-0002-4020-1937

Олена Злобіна

доктор соціологічних наук, професор, завідувач відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України, вул. Шовковична, 12, Київ, 01021, e-mail: ezlobina@ukr.net, ORCID ID orcid.org/0000-0003-2593-788X

ВОЛОНТЕРСТВО В УМОВАХ ІНСТИТУЦІЙНИХ ТА СТРУКТУРНИХ ЗМІН: ГЕНЕЗА ТА АГЕНТНІ ВПЛИВИ

Генеза волонтерства як джерела соціальної агентності в умовах суспільної напруженості і кризових ситуацій змщує дослідницьку увагу від його розгляду як діяльності, що підтримує діяльність офіційних структур, до розгляду волонтерства як самодостатньої активності з вирішення нагальних завдань, що постають перед суспільством у ситуаціях соціальної нестабільності та інституційної нестійкості. В якості дослідницької перспективи обрано парадигму складності, що пропонує погляд на суспільні процеси крізь призму нелінійної системної динаміки. Основа концептуальної рамки дослідження – виокремлення двох механізмів соціальних змін – організаційного та самоорганізаційного. Процеси соціальної самоорганізації виявляють себе в кризові моменти життя суспільства через діяльність потужних волонтерських спільнот, які стають агентами змін за рахунок своєї емерджентності. Ознаками такої волонтерської спільноти є її атрактивність, процесуальність та специфічна ієрархічність, яка має лідерську основу. Генеза спільноти волонтерів розглядається в контексті соціоструктурних змін. На прикладі взаємодії спільноти волонтерів із спільнотами вимушено переселених осіб та учасників бойових дій показано, що спільноти донорів та реципієнтів взаємопов'язані у власному розвитку. Виокремлено особливості динаміки агентності волонтерства в кризових умовах, яка визначається співвідношенням самоорганізаційних та організаційних механізмів на різних етапах кризових ситуацій. Підкреслено, що від початку кризи самоорганізаційні структури виступають активними самостійними агентами, проте мірою посилення інституційної складової ініціатива по відновленню соціального порядку поступово переходить до організаційних структур, роль агентності самоорганізаційних структур зменшується. Зниження енергетичного потенціалу агентності волонтерства пов'язано також з внутрішніми перебудовами і адаптацією спільнот, що виникли в момент кризи і були головними адресатами допомоги. Проте цей потенціал може швидко відновлюватися на тлі нових викликів (наприклад пандемії) і неготовності реагувати на ситуацію з боку організаційних структур.

Ключові слова: агентність, волонтерство, самоорганізація, соціальні зміни, соціальні спільноти.

Українське волонтерство в тому вигляді, який воно набуло з моменту революції Гідності і початку військових подій на Сході країни та окупації Криму, стає предметом все більшої уваги дослідників з різних

дисциплінарних полів. Не дивлячись на семирічний термін його існування, увага до нього лише зростає, що не виглядає випадковим. Особливість цього явища на тлі того, що у світі зазвичай прийнято назива-

ти волонтерством, заслуговує на глибоку і всебічну наукову рефлексію, насамперед через те, що його генеза та соціальна роль мають в українському суспільстві особливу специфіку. Несхожість ця лежить перш за все у площині відмінності звичного волонтерства як індивідуальної практики від того колективного Руху, наявності чисельних потужних волонтерських спільнот, що спостерігалися у нас. І, можливо, саме з тієї причини, що це явище також позначалося в суспільному дискурсі як волонтерство, його особливість не відразу побачили навіть суспільствознавці. Можна було чути зауваження, що для складних часів волонтерська допомога країні є звичною. Насправді ж волонтерський рух, що виник і поширився у той час у нас, суттєво відрізняється від традиційного волонтерства, оскільки його учасники не просто надавали допомогу регулярним соціальним інститутам, які мали б брати на себе тягар додання складної суспільної ситуації. У багатьох інституційних полях цих регулярних інститутів після революції Гідності і зміни влади просто не було. Волонтери замінювали собою на якийсь час ці непрацюючі інститути в таких критичних інституційних секторах, як армія, військово забезпечення, військова медицина, госпітальні практики, соціальне забезпечення внутрішніх переселенців, а від початку пандемії COVID-19 до цього переліку додалася і система охорони здоров'я. Зважаючи на численні виклики, що постають перед українським суспільством у процесі трансформацій, дослідження українського волонтерства як специфічного агента змін потребує не лише опису його конкретних практик, а й теоретичного осмислення особливостей його виникнення та функціонування.

Волонтерський рух в Україні був інституціоналізований на законодавчому рівні ще в 2011 році [1]. Не обійшли його увагою і науковці. В різних ракурсах тему представлено в дисертаціях, підготовлених в педагогічних [2; 3; 4;5], юридичних [6;7], управлінських [8; 9] та інших [10; 11] науках. Серед цього розмаїття дисертацій є і соціологічні [12; 13; 14]. Дослідження волонтерства в соціологічному контексті в Україні зосереджені навколо проблематики інституціоналізації руху [15; 16; 17; 18], його зв'язку з розвитком громадянського суспільства [19; 20; 21], окреслення соці-

ального портрету учасників волонтерській діяльності [22; 23; 24; 25], ставлення до волонтерства в масовій свідомості та оцінки волонтерського руху населенням [26; 27]. Водночас, попри існування численних описових робіт, у соціологічному дискурсі бракує визначення методологічного підґрунтя для пояснення нової конфігурації волонтерського руху, яка постала на тлі радикальних трансформацій українського суспільства, «запущених» під час Євромайдану, і застосування запропонованих концептів для розуміння тенденцій його подальших трансформацій. Відповідно, *мета* цієї статті – визначення генези та характеру агентних впливів волонтерства на соціальні зміни в умовах інституційної нестійкості та соціоструктурних перетворень.

Вже стало звичним для різних дискурсивних практик позначати стан сучасного світу як нестабільний, складний, невизначений та мінливий. Про це говорять у різних інтонаціях філософи і журналісти, психологи і соціологи. З'явилася навіть відповідна аббревіатура VUKA-світ, що складається з перших літер англійських слів «нестабільність», «невизначеність», «складність», «неоднозначність». Проте не так часто можна зустріти наукові концептуалізації, які б конструктивно, а не лише констатуючи, «працювали» з цим явищем. Актуальним тут є питання, як відбуваються соціальні зміни за умов такої нестабільності і рухливості. Де знаходяться точки росту цих змін, в який бік вони йдуть і кого можна вважати їхніми агентами. І, зрештою, якою є анатомія і соціальна технологія цієї агентності.

Особливими рисами українського волонтерства, що активно зростало під час Майдану та розгортання збройного протистояння на Сході країни, були яскраво виражена колективність та спільнотність, а також унікальна суспільна роль, яку воно відіграло з моменту спонтанної появи у 2014 році, перебравши на себе функційні навантаження критично важливих інституційних секторів. Відповідно, перед дослідником постають питання, що собою являють ці спільноти в різних, важливих для соціологічного розгляду ракурсах, як виглядають ці спільноти на фоні загальної суспільної мапи, яка природа їх появи і які соціальні функції вони виконують.

Методологічне підґрунтя для пошуку відповідей на ці питання, на нашу думку,

міститься у парадигмі складності [28]. Особливість цього парадигмального підходу – погляд на суспільні процеси через призму нелінійної системної динаміки. Основа концептуальної рамки – виокремлення двох механізмів соціальних змін – організаційного та самоорганізаційного [29]. Ці два механізми завжди діють одночасно, і саме домінування одного чи іншого робить суспільні впорядкованості такими різними. Лише баланс і узгодженість між ними дозволяє суспільству рухатися шляхом сталого розвитку, не попадаючи в кризи анархії чи архаїки (лише самоорганізація), бюрократії та авторитаризму (лише організація).

Що ж відбулося в нашій країні в 2014 році і яким виглядало співвідношення цих механізмів на той момент? Формальні соціальні інститути, їх досить неповороткий, але чітко регламентований механізм – це організаційний бік суспільного існування і поступу. Ті ж реальні практики у площині суспільних взаємодій, що виникають в різних інституційних полях – це прояв самоорганізації. Такі практики спонтанні, ніде не прописані і формально не узгоджені. Але вони закривають собою усі лакуни, що залишаються після організаційних обмежень, і тим самим «зшивають» соціальну тканину. Криза інститутів на формальному рівні – шлях до активізації соціальної самоорганізації. І далеко не завжди це буває у позитивному напрямі. Корупція, її широка поширеність – один з проявів негативних суспільних практик, що виникають завдяки механізмам самоорганізації. Волонтерство і волонтерські спільноти – приклад якісно інший. Це результат закономірної дії потужних самоорганізаційних механізмів у момент високої соціальної напруженості і інституційної кризи [30]. Але треба підкреслити: закономірність цього була лише в межах варіативності. Нелінійні моделі говорять нам про те, що в точках суспільної кризи (біфуркації) можливі різні варіанти розвитку подій. І той, хто розраховував на розпад країни в 2014 році, робив це не безпідставно. Рятівною тут виявляється невелика випадковість, яка повертає події на той чи інший шлях з можливих варіантів. Де була ця доленосна подія, сказати важко, хто першим виголосив волонтерське гасло – теж невідомо. Але процеси самоорганізації пішли в цей бік, мобілізували країну на супротив кризи і руйнації. Напевне, витоки

цього треба шукати ще в натрах Майдану і тих спільнот, що виникали там і потім переросли у великі волонтерські соціальні утворення.

Загальне визначення тогочасної ситуації в країні як нестабільної і кризової вимагає уточнення. На наш погляд, міру нестабільності можна визначити через міру соціальної напруженості, для якої об'ємним і добре працюючим виявляється поняття *соціальної тканини* [30]. Від простої метафори до поняття ми тут можемо перейти шляхом визначення соціальної тканини як міри щільності соціальних мереж (наявних соціальних спільнот), стійкості мережевих взаємодій і наявності можливості для членів суспільства шляхом цих взаємодій задовольняти свої потреби. Перебуваючи в таких мережевих спільнотах (реальних або уявних), людина відчуває солідарну підтримку цих спільнот, наявність того, що можна позначити як її «соціальне тіло». Міра щільності цих спільнот і надійності «соціального тіла» і є мірою щільності соціальної тканини, що, своєю чергою, визначає міру соціальної напруженості.

Ситуація в країні після 2014 року характеризувалася суттєвою руйнацією картини цих мережевих взаємодій і появою розривів у соціальній тканині. Крім інституційної неспроможності, важливим моментом суспільної нестабільності була руйнація звичного соціального порядку, спричинена не лише протистояннями з політичних та ідеологічних мотивів. Звичний порядок життя був найбільш радикально порушений насамперед для учасників військових дій і для мирного населення, яке було вимушено покинути місця постійного проживання. Відповідно, діяльність волонтерів була спрямована на відновлення щільності соціальної тканини для представників низки спільнот. Низка адресатів волонтерської допомоги у 2014-2015 рр. була досить значною: від матеріального забезпечення української армії в цілому до організації відпочинку дітей, які були евакуйовані із зони ведення бойових дій. З тих часів акценти волонтерської уваги дещо змістилися, і на даний час основними адресатами волонтерської діяльності залишаються *вимушені переселенці та учасники/ветерани АТО (ОСС)*.

Варто зазначити, що це досить специфічні спільноти. Якщо традиційно соціальні

групи виокремлюються на основі наявності спільної діяльності (наприклад професійні), спільних групових установок та орієнтацій, спільного простору існування тощо, то внаслідок військових дій в країні з'явилися групи, які об'єднані втратами: переселенці втратили спільний простір життя, ветерани – відчуття нормальності життя як такого. У процесі стабілізації ситуації в країні виникли величезні нові утворення розпорочених територіально, але об'єднаних ментально і статусно людей. Сьогодні спільнота внутрішньо переміщених осіб налічує майже півтора мільйони, а спільнота учасників бойових дій та ветеранів АТО/ОСС більше 400 тис осіб¹. Ці групи від початку потребували суттєвої соціальної підтримки з боку держави, для якої кількість реципієнтів збільшилася внаслідок конфлікту майже на 2 млн осіб, що для країни, в якій на 25 млн працездатного населення (віком від 15 до 64 років) припадає 11,1 млн пенсіонерів, досить відчутне навантаження [33].

І тут варто перейти до теми генези спільнот і подивитися, які зміни після 2014 року відбувалися у спільноті волонтерів і як змінилися спільноти їхніх головних реципієнтів – ВПО та ветеранів АТО/ОСС.

Волонтерські спільноти, які виникли в 2014 році, продовжують існувати і дотепер, хоча і з великими змінами і зменшенням кількості. Що можна сказати про ці спільноти, спираючись на методологічні можливості парадигми складності?

В рамках зазначеної парадигми ці спільноти носять назву *атракативних соціальних структур*. Вже в цій назві міститься їхня основна характеристика – вони мають силу тяжіння, працюють як певний соціальний магніт для своїх членів. У самому слові «тяжіння» є вказівка на те, що такі структури тримаються не лише на раціональному виборі, а значною мірою на відповідних емоціях, які і спрямовують це тяжіння.

¹ Станом на 26 квітня 2021 року, за даними Єдиної інформаційної бази даних про внутрішньо переміщених осіб, взято на облік 1 465 654 осіб [31], а за даними Міністерства у справах ветеранів України та Міністерства у справах ветеранів України, на 01.02.2021 до Реєстру учасників антитерористичної операції та осіб, які брали участь у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, внесена інформація про 405 711 учасників бойових дій [32].

Хоча волонтерські спільноти можна позначити як соціальні мережі, але про них не скажеш, що вони виключно горизонтальні. Ні, там існує певна ієрархія – не владна, а лідерська. Це приблизно така ієрархія, що є в ігровій команді: загальна справа, але є лідер, навколо якого усі добровільно єднуються. Лідер або кілька лідерів складають ядро спільноти, решта належать до периферії – більш щільної або більш розрідженої в залежності від відстані до ядра.

Ще одна суттєва характеристика цих спільнот – їхня *процесуальність*. Про них не можна говорити як про щось статичне. Це те, що існує лише як процес. І тут знову порівняння з ігровим процесом може бути доречним: як і будь-яка гра, спільнота існує завдяки процесу безперервних взаємодій і комунікацій між її членами. Згадана вище відстань до ядра вимірюється саме щільністю цих взаємодій і комунікацій.

Особливістю усіх сучасних волонтерських спільнот є те, що взаємодія і комунікація більшою мірою відбувається через *онлайн-мережі*. Це нівелює географічні обмеження на учать у спільнотах. Географія виявляється суттєвим фактором, коли взаємодія ґрунтується на технічній або фізичній допомозі загальній справі. Коли ж йдеться про матеріальну допомогу, залучення нових членів, пошук ідей та консультацій стають неважливими і не впливають на ефективність результату. До волонтерських спільнот різного напрямку належить багато українців, що живуть за межами країни, але активно долучаються до процесів, що тут відбуваються. І волонтерські спільноти для них стають вікном у таку можливість.

Як будь-який процес, волонтерські атракативні структури вимагають постійного притоку енергії, що його живить і тримає. Вище ми підкреслили, що ці спільноти тримаються на енергії емоційного тяжіння для їхніх членів. І тут наявність постійної комунікації через електронні мережі важко переоцінити. Лідер та ті, хто входять до ядра спільноти, постійно продукують відповідний наратив, який підживлює рівень емоційної єдності. В різних інституційних полях він різний. Загальна канва одна: є виклик, і лише ми можемо на нього відповісти. Разом ми зможемо. Наявність регулярних повідомлень про успіхи тримає цей наратив на рівні високої довіри. А наявність можливості зворотного зв'язку через

коментарі робить тканину нарративу багатомірною.

Однак енергетична насиченість волонтерського руху, спрямованого на відновлення щільності соціальної тканини, буде поступово згасати мірою того як буде відновлюватися ця тканина для тих спільнот, які були головними об'єктами їхньої уваги. Тому варто подивитися на те, які зміни відбулися у спільнотах вимушено переселених осіб і ветеранів.

Становище переселенців постійно відстежується завдяки національній системі моніторингу, який здійснює в Україні з 2016 року Міжнародна організація міграції. За даними останньої хвили моніторингу, результати якого будуть розглянуті нижче, можна констатувати, що їхній статус як такий, що набутий унаслідок вимушеного переміщення, поступово рутинізується, вони набувають статусних характеристик постійних мешканців тих населених пунктів, в яких проживають. Наразі частка ВПО, що перебувають у нинішньому місці проживання більше ніж три роки, становить 82%. Причому для більшості питань повернення після завершення конфлікту до місця свого проживання втратило актуальність: 39% ВПО не планують повернутися назад навіть після завершення конфлікту, в той час як повернутися хотіли б 19%, а 25% ще не вирішили [34].

Це не означає, що ВПО як група перестала бути реципієнтною, однак державну допомогу називають джерелом доходів лише половина опитаних 51%. До того ж більшість (65%) серед тих, хто з часом повернувся на неконтрольовані території, становили особи віком 60 років і старше, що дещо зменшило потреби цієї групи в соціальній допомозі. Наразі частка економічно активного населення серед ВПО, за даними моніторингу, становить 54% і складається з респондентів, які або мали роботу (46%), або активно шукали її та були готові вийти на роботу протягом двох тижнів (8%). Економічно неактивне населення – це переважно пенсіонери (24%) та особи, зайняті роботою по дому, доглядом за дітьми тощо (14%). Рівень зайнятості ВПО віком від 20 до 64 років значно нижчий за рівень зайнятості цієї ж вікової групи серед загального населення України (54% проти 67%) [34].

Дані моніторингу підтверджують, що процеси всередині спільноти ВПО зага-

лом вкладаються в теоретичний каркас U-подібної кривої, що була запропонована для опису динаміки емоційних та психологічних станів на різних етапах міграційного циклу [35]. Згідно з цією моделлю, мігранти від першопочаткового стану оптимістичних надій переходять через посупове розчарування до стану максимальної безпорадності, однак поступово, мірою інтегрування в нове середовище позитивне світосприйняття відновлюється і завершується повноцінною адаптацією і поверненням оптимістичних надій і сподівань. Переживання вимушених переселенців мають, скоріше, вигляд J-подібної кривої, оскільки починаються фактично з третього етапу, для якого характерний максимальний психологічно негативний стан. Проте наразі ми спостерігаємо зростання позитивного світосприйняття і поступову інтегрованість до нових умов. Дані підтверджують, що половина ВПО вважають себе повністю інтегрованими в місцеву громаду, ще 39% опитаних ВПО заявили, що інтегровані частково. Натомість не інтегрувалися наразі лише 7%. Крім того, зафіксований високий рівень відчуття довіри між ВПО та приймаючою громадою: 76% повідомили, що «цілком можуть довіряти» або «можуть довіряти значною мірою» місцевим жителям у їхньому нинішньому місці проживання, що значно вище порівняно з попереднім раундом моніторингу, коли таку позицію підтримувало 69% опитаних [34].

Ці дані добре показують, що ті форми, в яких від початку здійснювалась волонтерська допомога ВПО, втратили нагальність. Це не означає, що представники цієї групи не потребують допомоги. Зокрема, основною проблемою для ВПО залишається відсутність власного житла, яке мають наразі лише 11% опитаних, однак більшість (60%) спроможні орендувати житло і лише 5% продовжують проживати в гуртожитках, а 2% – у центрах колективного проживання ВПО [34].

Як бачимо, група ВПО потребує наразі насамперед інституційної підтримки, зокрема активізації програм пільгового будівництва житла. І хоча в суспільному дискурсі вимушено переміщені особи розглядаються переважно як реципієнти, а медіа подають цю групу як таку, що потребує соціальних витрат, або відносять її до соціально вразливих категорій населення, які

не можуть самостійно захистити свої інтереси [36], насправді ВПО фактично вийшли з фокусу уваги волонтерської спільноти, а більшість з них мають перспективи стати частиною приймаючої громади з поступовою втратою актуальності статусу переміщених осіб. Безумовно, частково задіяність волонтерів у цій сфері зберігається, але не може виконувати роль потужного енергетичного живлення активності.

Спільнота ветеранів натомість продовжує виступати реальним полігоном для докладання зусиль волонтерів. Гібридна війна триває, армія потребує допомоги, хоча і не в таких масштабах, як раніше, а самі учасники АТО/ОСС поки що не в змозі відновити щільність соціальної тканини.

Насамперед слід зазначити, що попри те, що ветеранів близько 400 тис., вони є безпосередньою частиною життя майже половини населення країни. За даними опитування Фонду «Демократичні ініціативи»,² 45,8% респондентів мають серед рідних, знайомих, друзів учасників бойових дій на Донбасі. Причому більшість опитаних (62,5%) погоджуються з тим, що учасники бойових дій на Донбасі – патріоти, які заслуговують на повагу та підтримку з боку держави. Характерно, що навіть у формулюванні питання автори дослідження використали водночас і поняття поваги і поняття підтримки. Тобто реципієнтність групи розглядається як її атрибутивна характеристика. Однак героїзація і стигматизація ветеранів відбуваються фактично паралельно. Образ патріота співіснує з образом жертви і навіть образом авантюриста: 41% респондентів в тому ж опитуванні погоджувались з думкою, що більшість учасників бойових дій на Донбасі – жертви обставин, які потрапили на війну не зі своєї волі, а 35,8% вважали, що серед учасників бойових дій на Донбасі багато шукачів пригод та наживи [37].

Певною мірою маємо парадоксальну ситуацію: учасники АТО від початку в більшості були саме активними провідниками соціальних змін. Відповідно, можна було очікувати, що їхня активність мала б про-

довжуватися після повернення до мирного життя. Але насправді і самі ветерани, і загал не дуже налаштовані на такий сценарій. За даними моніторингу Інституту соціології НАНУ, 34% опитаних вважають, що ця соціальна група впливає на зміни, які відбуваються у житті країни, позитивно; 37,5% оцінюють цей вплив нейтрально і 28,4% вважають, що учасники АТО (ОСС) справляють негативний вплив на зміни [38, с. 539].

Формуванню негативного образу учасників АТО активно сприяють медіа. Це підтверджує, наприклад, здійснений нами аналіз публікацій про ветеранів на ресурсі «Цензор.net», який великою мірою спеціалізується саме на висвітленні проблем ветеранів. Виявилось, що з 335 матеріалів, які були відібрані за тегом «ветеран» у назві, лише 17 не мали негативного наповнення. Решта ж матеріалів висвітлювала ситуації, в яких ветерани показані або як постраждалі або як учасники зіткнень. Таким чином, ресурс фактично представляє групу ветеранів як соціально дезадаптовану.

Слід зазначити, що сьогодні активність ветеранів у всіх сферах життя фактично мінімальна, хоча в країні налічується 1200 ветеранських організацій [39]. Навіть сама ідея активізації участі ветеранів у суспільному житті також пов'язана, скоріше, із задоволенням потреб цієї групи як реципієнтів. В опитуванні КМІС³ ставилося питання «Як, на Вашу думку, вплине залучення ветеранів АТО/ООС до суспільно-політичного життя?» Виявилось, що найчастіше респонденти обирали варіанти, пов'язані із задоволенням потреб ветеранів (24%) або потреб усіх груп населення, включно з ветеранами (17,7%). Натомість 20% вважали, що залучення ветеранів до суспільно-політичного життя нічого не змінить. Більше того, 30% респондентів взагалі висловилися проти участі ветеранів у політиці [39].

Отже, маємо доволі складну картину. Учасники спільноти дотепер мають проблемами із соціальною інтеграцією як внаслідок

3 Польовий етап дослідження тривав із 24 травня до 7 червня 2019 року. Загалом у рамках дослідження було проведено 2021 інтерв'ю з респондентами за вибіркою, що репрезентує доросле населення України (за винятком окупованих територій). Вибірка репрезентативна за такими показниками, як стать, вік, тип поселення та область проживання. Максимальна випадкова похибка вибірки не перевищує 2,2%.

2 Польовий етап тривав з 16 по 27 лютого 2021 р. Загалом було опитано 2003 респонденти за вибіркою, що репрезентує доросле населення України (за винятком окупованих територій). Вибірка репрезентативна за такими показниками, як стать, вік, тип поселення та область проживання. Максимальна випадкова похибка вибірки не перевищує 2,2%.

власних психологічних проблем, так і через неготовність загалу визнати за ними самостійну активну роль у суспільному житті. Самоідентифікація ветеранів із власною спільнотою дуже сильна, і ґрунтується вона саме на основі спільного пережитого досвіду участі в бойових діях. Відповідно, вони не надто налаштовані приймати допомогу від тих, хто такого досвіду не має. Спільнота волонтерів продовжує вкладати значні зусилля в допомогу ветеранам, однак взаємодія з ними не надто ефективно. Волонтери докладають багато зусиль для повернення ветеранів до нормального соціального життя, але скаржаться на пасивність самих ветеранів. От як описує цю ситуацію одна з організаторок Фестивалю вакансій для ветеранів АТО: «Ми продовжуємо свою роботу. Не питайте нас, як вам це вдалося і навіть ви все це робите. Ми робимо це тому, що хтось має це робити. Але сил і бажання у всіх небагато» [40]. Знову, як і у випадку зі спільнотою ВПО, бачимо, що енергетика активності волонтерів у допомозі ветеранам не дає поштовху активізації руху. Водночас сама по собі ідея об'єднання ветеранів, що ґрунтується на бажанні бути частиною групи однодумців, підтримуючи таким чином свою позитивну соціальну ідентичність, вельми важлива. Перспективним у цьому сенсі могла б стати діяльність, спрямована на розвиток волонтерського руху зсередини ветеранської спільноти з метою взаємодопомоги та взаємопідтримки.

Як бачимо, розвиток волонтерської активності прямо пов'язаний з трансформаціями всередині груп реципієнтів і особливо із змінами їхнього соціального статусу. Якщо група вимушених переселенців від початку мала, швидше, маргінальний статус, маркувалася як спільнота обездолених і полишених державою безпорадних людей, то військові, захисники, навпаки, мали високий соціальний статус і користувалися суспільною повагою. Наразі обидві ці групи змінюють статус: ВПО позбавляються безпорадності і вже не розглядаються як ключові реципієнти, а ветерани АТО/ОСС, навпаки, втрачають ореол слави і пошани і якщо не маргіналізуються, то принаймні «закриваються», що також сприяє згортанню масових колективних дій волонтерської спільноти.

В умовах послаблення зовнішніх запитів джерелом підтримки існування і активнос-

ті волонтерської спільноти залишаються два головні ресурси. По-перше, її підтримують процеси, які відбуваються на мікрорівні, у площині індивідуального життя і спонукають конкретну людину долучатися до волонтерських дій. Тут варто знову повернутися до парадигмальної основи. Самоорганізацію в соціальному середовищі не можна зрозуміти і описати в тому разі, коли ми залишаємося лише на рівні людини соціальної. Лише єдність соціо-антропо-культурних характеристик суспільного середовища дозволяє зрозуміти, як в ньому працюють спонтанні механізми самоорганізації. У цьому контексті стає в нагоді і добре працює, поняття «габітусу», яке для нас ґрунтовно представив П. Бурдьє [41]. Габітус – це певне психосоматичне утворення, яке зумовлює більшість людських повсякденних практик і в якому закодована як соціальна, культурна, так і антропологічна історія людини. Соціальна криза, розриви соціальної тканини відбиваються і на габітуальній кризі. Тому можемо припустити, що залучення до волонтерських спільнот на мікрорівні проявляється як спосіб людей вирішити свою персональну габітуальну кризу, спосіб вийти на нову габітуальну рівновагу. В нашому випадку йдеться про ті кризи, які для багатьох зумовили участь у революції Гідності і які не закрилися після її закінчення внаслідок нових викликів, пов'язаних з початком війни. Саме завдяки цьому волонтери продовжують робити те, що «хтось має зробити». По-друге, волонтерство як самоорганізаційний процес швидко активізується на тлі нових викликів, до яких не готові організаційні структури. Саме тому так швидко постала волонтерська спільнота в країні на тлі пандемії COVID-19, допомагаючи медиками і населенню отримати необхідні засоби захисту і допомоги хворим.

Висновки. Підсумовуючи здійснений нами аналіз, варто зупинитися на кількох ключових моментах. На початку дослідження ми констатували, що попри те, що українське волонтерство існувало і розвивалося в країні від часів набуття незалежності, в момент загострення суспільної кризи під час Революції гідності і ескалації конфлікту на Сході відбувся радикальний підйом волонтерського руху. Перед дослідниками постало завдання осмислити перетворення, що відбувалися в цій формі громадянської

активності. Як наслідок, швидко зростає і кількість публікацій, присвячених розгляду різних сторін волонтерства. Якщо до 2014 року було захищено 4 дисертації по цій проблемі, то за останні п'ять років захищено вже 9 дисертаційних робіт. Проте в соціологічних дослідженнях зберігається тенденція описовості, методологічний каркас не визначається, що не дає можливості наблизитися до розуміння генези волонтерського руху та визначити специфіку його агентної ролі в суспільних перетвореннях.

Запропонований нами підхід, ґрунтований на парадигмі складності, дає можливість пояснити, як на тлі інституційної нестійкості постає саморганізаційна генеза колективної активності, яка каналізується у волонтерський рух, спрямований на відновлення соціальної тканини. Для початкового етапу характерна масова спільна допомога, причому мобілізація має чітко визначені напрями дій: є ті, хто потребує допомоги, і ті, хто готовий її надавати. В цей момент агентність волонтерства надзвичайно велика, оскільки відбувається заміщення не працюючих у повну силу організаційних структур. Однак мірою посилення інституційної складової держава прагне повернути собі важелі керування соціальною

ситуацією, а отже, втрачається той ґрунт, на якому постала практика колективного волонтерства. Лакун, які треба закрити, залишається небагато. Волонтерам не заважають виступати з ініціативами, але їхні зусилля по відновленню щільності соціальної тканини стають все менш помітними. Агентність у напрямку змін у бік стабілізації ситуації переходить до інституційних утворень, агентна ініціатива починає реалізується за рахунок дієвості організаційних механізмів соціальних змін.

Повертаючись до основних положень нелінійного бачення суспільних змін, маємо констатувати: волонтерство – це самоорганізаційний бік інституційних практик. Без приведення до балансу з інституційними організаціями, без пошуку можливості діяти різними методами, але в одному напрямі, здійснити вихід країни з затяжної кризи, яка триває вже не один рік, досить важко. Спроби поєднати ці дві потуги – державні інститути та самоорганізацію волонтерства – поки що не надто успішні. Стабілізація інституційних порядків супроводжується їхнім дистанціюванням від самоорганізаційних практик і намаганням перебрати на себе роль головного агента змін. Поки що знайти точку балансу не вдається.

Отримано 30.06.2021

Список літератури

1. Про волонтерську діяльність. Закон України від 19.04.2011 № 3236-VI. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011, № 42, ст.435. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text> (дата звернення: 20.05.2021).
2. Бондаренко Т. П. Організація волонтерської роботи майбутніх соціальних педагогів в умовах вищого навчального закладу: автореф. дис... канд. пед. наук. Київ, 2008. 20 с.
3. Лях Т. Л. Соціально-педагогічна діяльність студентських волонтерських груп: автореф. дис... канд. пед. наук. Луганськ, 2009. 20 с.
4. Червоненко К. С. Формування готовності майбутніх соціальних працівників до організації волонтерської діяльності учнівської молоді: автореф. дис... канд. пед. наук. Мелітополь, 2019. 20 с.
5. Говоруха Н. О. Соціально-педагогічні умови розвитку волонтерського руху в Україні (кінець ХХ – початок ХХІ ст.): автореф. дис... канд. пед. наук. Київ, 2021. 20 с.
6. Вашкович В. В. Адміністративно-правове забезпечення волонтерства як складова соціальної функції держави: автореф. дис... канд. ю. наук. Ужгород, 2018. 20с.
7. Сірко В. С. Адміністративно-правове забезпечення волонтерської діяльності в Україні: автореф. дис... канд. ю. наук. Одеса, 2018. 20с.
8. Голуб В. Л. Волонтерська діяльність в системі взаємовідносин держави і суспільства: автореф. дис... канд. наук держ. упр. Київ, 2016. 20 с.
9. Мазій І. В. Державне регулювання розвитку волонтерської діяльності в Україні щодо посилення обороноздатності держави: автореф. дис... канд. наук держ. упр. Хмельницький, 2019. 20 с.
10. Петренко І. В. Організаційно-методичні основи удосконалення підготовки спортивних волонтерів в системі проведення змагань: автореф. дис. ... канд. наук з фіз. виховання та спорту. Харків, 2018. 20 с.
11. Бойко І. В. Добровольча діяльність в олімпійському спорті: автореф. дис. ... канд. наук з фіз. виховання та спорту. Київ, 2018. 20 с.
12. Юрченко І. В. Інституціоналізація волонтерського руху в Україні: автореф. дис... канд. соц. наук. Київ, 2009. 16 с.
13. Стрельнікова О. О. Інституціоналізація добровільної діяльності в умовах сучасного українського суспільства: автореф. дис... канд. соц. наук. Харків, 2009. 20 с.
14. Проценко О. О. Волонтерські практики в умовах

- вимушеної міграції в сучасній Україні: чинники та наслідки актуалізації: автореф. дис... канд. соц. наук. Харків, 2021. 20 с.
15. Вайнола Р. Х., Капська А. Й., Комарова Н. М. Волонтерський рух в Україні: тенденції розвитку. К, 1999. 122 с.
  16. Чухрай М. Інституціоналізація волонтерського руху в Україні: реалії та перспективи. Соціологічні студії, 2013. № 1. С. 104-108.
  17. Білич І. О. Мімікрія волонтерського руху в Україні. Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки, 2013. Т. 18. Вип. 2(2). С. 156-163.
  18. Яновська О.В. Інституціоналізація волонтерського руху в Україні: безпековий вимір. Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. 2017. Вип. 1/2 (33/34). С. 80-83.
  19. Резнік О. С. Членство у громадських організаціях як кооперативна практика. Український соціум, 2009. №2 (29). С. 22-33.
  20. Горелов Д.М., Корнієвський О.А. Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики : аналіт. доп. Київ. 2015. 36 с.
  21. Паськова О. В., Касперович О. Ю., Іщенко О. В. Розвиток волонтерської діяльності в Україні як прояв активізації соціальних ресурсів громадянського суспільства: специфіка, проблеми та перспективи. Український соціум, 2016. 2(57). С. 25-40.
  22. Авуєва І. Соціальний портрет членів соціальних рухів, громадських організацій та політичних партій. Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг К.: Інститут соціології НАН України, 2003. С. 283-291.
  23. Хижняк О. В. Волонтерська діяльність як толерантна соціальна практика. Социальные технологии: Актуальные вопросы теории и практики. 2009. Вып. 42. С. 218-224.
  24. Вайнілович Н. А. Волонтерський рух у сучасному українському суспільстві: мотиваційний аспект. Методологія теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. 2010. № 2. С. 407-410.
  25. Проценко О. А. Волонтерская деятельность как основа формирования социального капитала личности. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи, 2017. Вип. 38. С. 61-67.
  26. Погрібна В. Л. Волонтерський рух як ознака змін у ментальності українців. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, 2016. №1. С. 196-202.
  27. Кокорський В. Ф., Кокорська О. І. Динаміка генералізованої довіри і волонтерство в Україні після революції гідності. Політичне життя. 2018. №3. С. 96-100. DOI <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2018.3.16>
  28. Cleveland J. Complexity theory. Basic concepts and application to systems thinking. Innovation For Communities. 1994. URL: <https://www.slideshare.net/johnncleveland/complexity-theory-basic-concepts> (Last accessed: 20.05.2021)
  29. Бевзенко Л.Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. Киев, 2002. 437с.
  30. Бевзенко Л. Интегративная концепция социальной напряженности – методология, концептуальная схема, прагматика. Социология: теория, методы, маркетинг. 2018. №3. С. 43-74. (Частина 1); 2018. №4. С. 73-104 (Частина 2.).
  31. Обліковано 1 465 654 внутрішньо переміщені особи (26 квітня 2021). Міністерство соціальної політики України. <https://www.msp.gov.ua/news/19965.html> (дата звернення: 20.05.2021).
  32. У Мінветеранів назвали кількість людей в Україні зі статусом учасника бойових дій)18 лютого 2021). Радіо Свобода. <https://www.radiosvoboda.org/a/news-donbas-uchasnyky-boyovi-diyi-status/31109641.html> (дата звернення: 20.05.2021).
  33. В Україні налічується 2,7 мільйона працюючих пенсіонерів - ПФУ (8 лютого 2021). Укрінформ. <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3186563-v-ukraininalicuetza-27-miljona-pracuucih-pensioneriv-pfu.html#:~:text=%C2%AB%D0%A1%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%BC%20%D0%BD%D0%B0%201%20%D1%81%D1%96%D1%87%D0%BD%D1%8F%202021,%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B2%203%20507%2C51%20%D0%B3%D1%80%D0%BD>
  34. Звіт національної системи моніторингу ситуації з внутрішньо переміщеними особами червень 2020. URL: <https://iom.org.ua/ua/zvit-nacionalnoyi-systemy-monitoringu-sytuaciyi-z-vnutrishno-peremishchenymi-osobamy-cherven-2020> (дата звернення: 20.05.2021)
  35. Gullahorn J.R. & Gullahorn, J.E. An extension of the U-curve hypothesis, Journal of Social Issues, (1963). №19, P. 33-47.
  36. Проценко О. О. Образ внутрішньо переміщених осіб в медійному дискурсі : критичний дискурс-аналіз повідомлень ЗМІ. Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки. 2018. Т. 23. Вип. 1 (30). С. 122–130.
  37. Злобіна О. Г., Бурковський П. А. Як здійснити трансфер реципієнтів у стан донорів: перспективи змін у спільнотах, породжених війною. Породжені війною спільноти як соціальні донори і реципієнти. Матеріали міждисциплінарного наукового семінару 25 березня 2021 року. Київ. 2021. <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/Static/pvsysdir.pdf> (дата звернення: 20.05.2021)
  38. Парашевин М. Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1992-2020. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 2020. Вип. 7(27). С. 441-546.
  39. Марценюк Т., Квіт А. Залучення ветеранів до громадського і політичного життя: шлях від військових перемог до особистих (соціологічне дослідження) URL:http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/17840/Bez_broni_2019-09-16_13-19.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 20.05.2021)
  40. Басій Р. М. Сприйняття посттравматичного стресового розладу в Україні: аналіз диспозитивів сайту новин «Цензор.нет». Наукові записки НаУКМА. Соціологія. 2020. Том 3. С. 49-56.
  41. Бурдье П. Структуры, habitus, практики. Современная социальная теория: Бурдье, Гидденс, Хабермас. Новосибирск. 1995. С.17-26.

Любовь Бевзенко

доктор социологических наук, старший научный сотрудник, ведущий научный сотрудник отдела социальной психологии Института социологии НАН Украины, ул. Шелковичная, 12, Киев, 01021, e-mail: lbevzenko@gmail.com, ORCID ID orcid.org/0000-0002-4020-1937

Елена Злобіна

доктор социологических наук, профессор, заведующая отделом социальной психологии Института социологии НАН Украины, ул. Шелковичная, 12, Киев, 01021, e-mail: ezlobina@ukr.net, ORCID ID orcid.org/0000-0003-2593-788X

ВОЛОНТЕРСТВО В УСЛОВИЯХ ИНСТИТУЦИОННЫХ И СТРУКТУРНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ: ГЕНЕЗИС И АГЕНТНОЕ ВЛИЯНИЕ

Генезис волонтерства как источника социальной агентности в условиях общественной напряженности и кризисных ситуаций смещает исследовательское внимание от его рассмотрения как деятельности, которая поддерживает работу официальных структур, к рассмотрению волонтерства как самодостаточной активности по решению насущных задач, стоящих перед обществом в ситуациях социальной нестабильности и институциональной неустойчивости. В качестве исследовательской перспективы избрана парадигма сложности, которая предлагает взгляд на общественные процессы сквозь призму нелинейной системной динамики. Основа концептуальной рамки исследования – выделение двух механизмов социальных изменений – организационного и самоорганизационного. Процессы социальной самоорганизации выявляют себя в кризисные моменты жизни общества через деятельность мощных волонтерских сообществ, которые становятся агентами изменений за счет своей эмерджентности. Характеристиками таких волонтерских сообществ является их аттрактивность, процессуальность и специфическая иерархичность, которая имеет лидерскую основу. Генезис сообщества волонтеров рассматривается в контексте социоструктурных изменений. На примере взаимодействия волонтеров с сообществами вынужденно переселенных лиц и участников боевых действий показано, что сообщества доноров и реципиентов взаимосвязаны в собственном развитии. Выделены особенности динамики агентности волонтерства в кризисных условиях, которая определяется соотношением самоорганизационных и организационных механизмов на различных этапах кризисных ситуаций. С начала кризиса самоорганизационные структуры выступают активными самостоятельными агентами, однако по мере усиления институциональной составляющей инициатива по восстановлению общественного порядка постепенно переходит к организационным структурам, роль агентности самоорганизационных структур уменьшается. Снижение энергетического потенциала агентности волонтерства связано и с внутренними перестройками, и с адаптацией сообществ, возникших в момент кризиса и бывших главными адресатами помощи. Однако этот потенциал может быстро восстанавливаться на фоне новых вызовов (например пандемии) и неготовности реагировать на ситуацию со стороны организационных структур.

Ключевые слова: агентность, волонтерство, самоорганизация, социальные изменения, социальные общности.

Lubov Bevzenko

Senior Researcher, Leading Researcher of the Department of Social Psychology, Institute of Sociology National Academy of Science of Ukraine, 12 Shovkovychna st., Kyiv, 01021, Ukraine e-mail: lbevzenko@gmail.com, ORCID ID orcid.org/0000-0002-4020-1937

Olena Zlobina

Doctor of science (sociology), Full professor, Head of department of Institute of Sociology National Academy of Science of Ukraine, 12 Shovkovychna st., Kyiv, 01021, Ukraine e-mail: ezlobina@ukr.net, ORCID ID orcid.org/0000-0003-2593-788X

VOLUNTEERING UNDER INSTITUTIONAL AND STRUCTURAL CHANGE: GENESIS AND AGENT INFLUENCES

The genesis of volunteering as a source of social agency in conditions of social tension and crisis situations shifts research attention from considering volunteering as an activity that supports the work of official structures, to considering it as a self-sufficient activity in solving urgent problems facing society in situations of social instability and institutional instability. As a research perspective, the complexity paradigm is chosen, which offers a

view of social processes through the prism of nonlinear system dynamics. The basis of the conceptual framework of the study - the allocation of the two mechanisms of social change – organizational and self-organizational. The processes of social self-organization reveal themselves in the crisis moments of the life of society through the activities of powerful volunteer communities, which become agents of change due to their emergence. The characteristics of such a volunteer community are their attractiveness, procedurality and specific hierarchy, which has a leadership basis. The genesis of the community of volunteers is viewed in the context of socio-structural changes. Using the example of the interaction of volunteers with the communities of internally displaced persons and combatants, it is shown that the communities of donors and recipients are interconnected in their own development. The features of the dynamics of volunteering agency in crisis conditions are determined, which depend on the ratio of self-organizing and organizational mechanisms at different stages of crisis situations. Since the beginning of the crisis, self-organizing structures have been active independent agents, however, as the institutional component strengthens, the initiative to restore public order is gradually shifting to organizational structures and the role of agency in self-organizing structures decreases. A decrease in the energy potential of a volunteering agency is associated with internal restructuring and adaptation of communities that arose at the time of the crisis and were the main recipients of assistance. However, this potential can recover quickly against the background of new challenges (eg pandemic) and unwillingness to respond to the situation by the organizational structures.

Keywords: *agency, volunteering, self-organization, social change, social communities.*

References

- About volunteering. Law of Ukraine of 19.04.2011 № 3236-VI. Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny (VVR), 2011, № 42, ст.435 [online]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text> (Accessed: 20.05.2021) [in Ukrainian]
- Bondarenko, T. P. (2008) Organization of volunteer work of future social educators in a higher education institution, Abstract of Ph.D. dissertation, Pedagogy, Institute of Educational Problems under NAES of Ukraine, Kyiv [in Ukrainian]
- Lyakh, T. L. (2009) Socio-pedagogical activity of student volunteer groups. Abstract of Ph.D. dissertation. Pedagogy. Luhansk Taras Shevchenko National University, Luhansk, Ukraine [in Ukrainian]
- Chervonenko, K. S. (2019) Formation of readiness of future social workers to the organization of volunteer activity of student's youth. Abstract of Ph.D. dissertation, Pedagogy, Bogdan Khmelnytsky Melitopol state pedagogical university, Melitopol, Ukraine [in Ukrainian]
- Govorukha, N. O. (2021) Socio-pedagogical conditions for the development of the volunteer movement in Ukraine (end of XX - beginning of XXI century), Abstract of Ph.D. dissertation, Pedagogy, University of Educational Management NAES of Ukraine, Kyiv [in Ukrainian]
- Vashkovych, V. V. (2018) Administrative and legal support of volunteering as a component of the social function of the state. Abstract of Ph.D. dissertation, Law, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine [in Ukrainian]
- Sirko, V. S. (2018) Administrative and legal support of volunteering in Ukraine, Abstract of Ph.D. dissertation, Law, Odesa State University of Internal Affairs, Odesa, Ukraine [in Ukrainian]
- Golub, V. L. (2016) Volunteer activity in the system of relations between the state and society, Abstract of Ph.D. dissertation, Governance, National Academy of Public Administration under the President of Ukraine, Kyiv [in Ukrainian]
- Mazi, I. V. (2019) State regulation of the development of volunteer activity in Ukraine to strengthen the state's defense capabilities. Khmelnytsky University of Management and Law, Khmelnytskyi, Ukraine [in Ukrainian]
- Petrenko, I. V. (2018) Organizational and methodological bases of improving the training of sports volunteers in the system of competitions. Abstract of Ph.D. dissertation, Physical Education and Sport, Kharkiv state academy of physical culture, Kharkiv, Ukraine [in Ukrainian]
- Boyko, I. V. (2018) Volunteering in Olympic sports, Abstract of Ph.D. dissertation, Physical Education and Sport, National University of Ukraine on Physical Education and Sport, Kyiv [in Ukrainian]
- Yurchenko, I. V. (2009) Institutionalization of the volunteer movement in Ukraine. Abstract of Ph.D. dissertation, Sociology, Institute of Sociology of the NAS of Ukraine, Kyiv [in Ukrainian]
- Strelnikova, O. O. (2009) Institutionalization of charitable activity in the conditions of modern Ukrainian society. Abstract of Ph.D. dissertation, Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine [in Ukrainian]
- Protsenko, O.O. (2009) Volunteer practices in the conditions of forced migration in modern Ukraine: factors and consequences of actualization, Abstract of Ph.D. dissertation, Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine [in Ukrainian]
- Vainola, R. Kh., Kapska, A. Y. & Komarova, N. M. (1999) 'Volunteer Movement in Ukraine: Trends in Development'. Kyiv: Akadempres [in Ukrainian]
- Chukhrai, M. (2013) 'Institutionalization of the volunteering in Ukraine: contemporary situation and Perspectives' *Sociological studios* 2(1). 104-108 [in Ukrainian]
- Bilych, I. O. (2013) 'Mimicry of the volunteer movement in Ukraine' *Odesa National University Herald. Series: Sociology and Politics*. 18, N2(2), 156-163 [in Ukrainian]
- Yanovska, O. V. (2017) 'Institutionalization of the volunteer movement in Ukraine: security dimension' *National Technical University of Ukraine Journal. Political science. Sociology. Law*. 1/2(33/34), 80-83 [in Ukrainian]
- Reznik, O. S. (2009) 'Membership in social organizations as cooperative practice' *Ukrainian society*, 29(2), 22-33

- DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2009.02.022> [in Ukrainian]
20. Horielov, D. M., Korniiivskiy, O. A. (2015) Volunteerism: world experience and Ukrainian civil practice: analytical report. Kyiv: The National Institute for Strategic Studies [in Ukrainian]
  21. Pankova, O. V., Kasperovych, O. Yu. & Ishchenko, O. V. (2016) 'The development of volunteer activity in Ukraine as a demonstration of civil society social resources activation: specificity, problems and perspectives' *Ukrainian society* 2 (57), 25-40 DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2016.02.025> [in Ukrainian]
  22. Avueva, I. (2009) 'Social portrait of members of social movements, public organizations and political parties' *Ukrainian Society - 2003. Sociological Monitoring*. National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Sociology, Kyiv [in Ukrainian]
  23. Khyzhnyak, O. V. (2009) 'Volunteering as a tolerant social practice' *Social technologies: topical questions of theory and practice*. 42, 218-224 [in Ukrainian]
  24. Vainilovych, N. A. (2010) 'Volunteer movement in modern Ukrainian society: motivational aspect'. *Methodology, theory and practices of sociological analyses of contemporary society*, pp. 407-410 [in Ukrainian]
  25. Protsenko, O. A. (2017) 'Volunteer activity as a basis for the formation of social capital of the individual'. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: Sociological Studies of Contemporary society: methodology, theory, methods*, vol. 38, 61-67 [in Ukrainian]
  26. Pogribna, V. L. (2016) 'Volunteer motion as sign of changes is in mentality of Ukrainians', The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, philosophies of law, political science, sociology, 1(28), pp. 196-202. DOI: doi: 10.21564/2075-7190.28.64046 [in Ukrainian]
  27. Kokorsky, V. F. & Kokorskaya, O. I. (2018) 'Dynamics of generalized trust and volunteering in Ukraine after the revolution of dignity' *Political life*, 3. 96-100. DOI <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2018.3.16> [in Ukrainian]
  28. Cleveland, J. (1994) Complexity theory. Basic concepts and application to systems thinking. Innovation For Communities [online]. Available at: <https://www.slideshare.net/johncleveland/complexity-theory-basic-concepts> (Last accessed: 20.05.2021)
  29. Bevzenko, L. D. (2002) 'Social self-organization. Synergetic paradigm: possibilities of social interpretations' *National Academy of Sciences of Ukraine, Kiev, Ukraine* [in Russian]
  30. Bevzenko L. (2018) 'Integrative concept of social tension – methodology, conceptual scheme, pragmatics' *Sociology: Theory, Methods and Marketing*. 3. 43-74. (Part 1), 4. pp. 73-104. (Part 2) [in Ukrainian]
  31. The official site of Ministry of Social Policy of Ukraine (2021) '1,465,654 internally displaced persons were registered' [online]. Available at: www.msp.gov.ua/news/19965.html (Accessed 20 May 2021) [in Ukrainian]
  32. Radio Svoboda. (2021) The Ministry of Veterans named the number of people in Ukraine with the status of a participant in hostilities [online]. Available at: www.radiosvoboda.org/a/news-donbas-uchasnyky-boyovi-diyi-status/31109641.html (Accessed 20 May 2021) [in Ukrainian]
  33. Ukrinform (2021) 'There are 2,7 million working pensioners in Ukraine - PFU' [online]. Available at: www.ukrinform.ua/rubric-economy/3186563-v-ukraininalicuetza-27-miljona-pracuucih-pensioneriv-pfu.html#:~:text=%C2%AB%D0%A1%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%BC%20%D0%BD%D0%B0%201%20%D1%81%D1%96%D1%87%D0%BD%D1%8F%202021,%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B2%203%20507%2C51%20%D0%B3%D1%80%D0%BD (Accessed 20 May 2021) [in Ukrainian]
  34. International organization for migration (2020) «Report of the national system for monitoring the situation of internally displaced persons June 2020» [online]. Available at: <https://iom.org.ua/ua/zvit-nacionalnoyi-systemy-monitoryngu-sytuaciyi-z-vnutrishno-peremishchenymy-osobamy-cherven-2020> (Accessed 20 May 2021) [in Ukrainian]
  35. Gullahorn, J. R. & Gullahorn, J. E. (1963) 'An extension of the U-curve hypothesis', *Journal of Social Issues*. 19. 33-47.
  36. Protsenko, O. O. (2018) 'The image of internally displaced persons in media discourse: a critical discourse analysis of media reports'. *Odesa National University Herald. Series: Sociology and Politics*. T. 23. vol. 30(1), 61-67 [in Ukrainian]
  37. Zlobina, O. G. & Burkovsky, P. A. (2021). 'How to transfer recipients to the state of donors: prospects for change in communities caused by war' War-generated communities as social donors and recipients [online]. Available at: <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/Static/pvysydir.pdf> (Accessed 20 May 2021) [in Ukrainian]
  38. Parashchevyn M. (2020) 'Results of national annual monitoring surveys 1992-2020'. *Ukrainian Society: Monitoring of social changes*. Kyiv: National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Sociology 7(27), 441-546 [in Ukrainian]
  39. Martsenyuk, T. & Kvit A. (2019) Involvement of veterans in public and political life: the path from military victories to personal (sociological study) [online]. Available at: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/17840/Bez_broni_2019-09-16_13-19.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Accessed 20 May 2021) [in Ukrainian]
  40. Basiy, R. M. (2020) 'Perception of post-traumatic stress disorder in Ukraine: a dispositive analysis of the news website Censor.net' *NaUKMA Research Papers. Sociology*. T. 3, pp. 49-56 [in Ukrainian]
  41. Bourdieu, P. (1995) Structures, habitus, practices. Modern Social Theory: Bourdieu, Giddens, Habermas. Novosibirsk [in Russian]

DOI 10.26565/2077-5105-2021-26-04
УДК 321.7.01:001.891.3:929Токвіль

Вадим Ніколенко

Доктор соціологічних наук, доцент, професор кафедри соціології Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, пр. Гагаріна, 72, м. Дніпро, 49010, Україна,
ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6730-0938>, e-mail: vadnikolenko1983@gmail.com

СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ ДЕМОКРАТІЇ В ІНТЕРПРИТАЦІЇ А. ДЕ ТОКВІЛЯ

У статті проаналізовано системоутворювальні маркери демократії, виокремлені А. Токвілем на тлі порівняння аристократичних систем та ефективного народовладдя. Наведено сутнісні ознаки демократичних перетворень: неквапливе, але помітне зростання матеріального добробуту пересічного громадянина; ефективна центральна влада з дієвим місцевим самоврядуванням та вагомим впливом на їхні рішення універсальних цінностей; громадська думка як одна з повноцінних гілок влади; кількісно обмежений апарат чиновників/держслужбовців, максимально доступних для спілкування з громадськістю; відсутність зв'язку висхідної політичної кар'єри з особистим збагаченням; підпорядкування громадян насамперед не чиновнику, а чинному закону; виховання патріотизму завдяки залученню якомога більшої кількості громадян до управління країною; масове волевиявлення за допомогою політичних прав і свобод. Зокрема, що до таких ознак, за А. Токвілем, слід віднести відсутність політичної цензури, наявність свободи слова; другорядність політичної боротьби на тлі розв'язання проблем матеріального життєзабезпечення країни; активну діяльність громадськості; просвіту народу; повагу до виробничої праці; інтенсивну комунікацію всередині країни за допомогою розвинутої соціальної інфраструктури; постійне формування нових суспільних цілей і завдань, а також перманентне бажання їхньої реалізації; психологічну молодість пересічної особи, оптимістичний погляд широких мас населення в майбутнє; динамізм професійної думки стосовно розв'язання соціетальних проблем; верховенство права, рівність усіх громадян перед законом; можливість завдяки результатам власної праці на рівних змагатися за соціальний успіх. Підкреслено, що до «недругів» демократії А. Токвіль відносив безмежну, неконтрольовану владу; прагнення до її узурпації; застосування надмірної сили; деспотизм, який особливо шкідливий для виробництва матеріальних благ; політичний абсентеїзм; соціальну апатію; бездіяльність; деструктивний традиціоналізм; сприйняття авторитету будь-якої особи з огляду на її успадкований соціальний статус та багатство. Акцентовано увагу на одному із парадоксів А. Токвіля, в якому він вбачав перевагу демократичного процесу. За спостереженням філософа, серед керованих є багато високо інтелектуальних людей, які в результаті процесів електоральної демократії чомусь не опинилися у колі обраних. Зазначено, що А. Токвіль пояснював це існуванням широкого спектру можливостей для особистісної самореалізації, окрім політичної кар'єри. Водночас прихід до влади пересічної людини, на думку мислителя, сприяє зростанню масової освіченості, активності громади, соціальної відповідальності, раціонального мислення в соціетальному масштабі. Усе це формує величезну суспільну енергію для позитивних соціально-політичних і господарських змін. Підкреслено взаємовплив політичної свободи та економічного добробуту, зафіксований французьким дослідником.

Ключові слова: демократія, держава, свобода, освіта, влада, парадокс А. Токвіля, матеріальне благополуччя, чиновник, політичні права та свободи, середній клас, продуктивна праця, соціальна відповідальність.

Постановка проблеми. Сьогодні про демократію все частіше говорять із численними прикметниками, застосовують для її ідентифікації вигадливі слова, пропонують різноманітні типології, моделі, розгорта-

ють наративи стосовно природи цього феномену тощо. Подекуди, навпаки, редукують її сенс до декількох сентенцій або зосереджуються на недоліках і дискусіях щодо небезпеки втоми від демократії. Такий ін-

терес до зазначеного феномену, що зростає зі швидкістю шквального вітру, деякою мірою дезорієнтує. З огляду на це, особливо на сучасному етапі глобальної турбулентності, зростаючої соціальної поліфонії, дедалі складніше розібратися з природою цього явища, виявити основні системоутворювальні конструкції та відокремити їх від другорядних.

Багато країн, передусім із «наздоганяючою» економікою, номінально заради своєї реклами на світовій арені чи, навпаки, для покращення якості життя пересічної особи, прагнуть долучитися до демократичного світу, оскільки аксіоматичним є твердження, що такі держави – найбільш забезпечені та щасливі. Втім за якими маркерами, індикаторами можна побачити демократичні перетворення, осмислити, чи у затребуваному більшості напрямі рухається певна спільнота? У цьому аспекті інколи залишається більше запитань, ніж конкретних відповідей. Отже, розкрити основи демократичної системи крізь призму наукового світогляду одного із класиків політичної філософії А. Токвіля, побачити, за якими феноменами суспільного життя демократія, на його думку, має пряму кореляцію, а що є її прямим антиподом, і є головним завданням цієї статті.

Алексіс де Токвіль (1805 – 1859) – видатний мислитель, політичний філософ, державний діяч, спадкоємець Монтеск'є, як свого часу називали його в Європі. Французький учений був противником рабства, прихильником середніх верств, теоретиком лібералізму, що жодною мірою не заважало йому з великою повагою ставитися до батьків – симпатиків роялістів. Він привселюдно радів з приводу того, що в Європі на зміну аристократичній системі приходять буржуазна, оскільки закидав аристократії злиденність суспільства та корупцію. Філософ відчував наближення грандіозних соціальних змін, іншими словами, передбачав, що демократичні перетворення дедалі поширюватимуться у вигляді цінностей політичної свободи та рівності умов для самореалізації пересічної людини. Зважаючи на це, після подорожі до США намагався глибше зрозуміти, як найкраще влаштувати життя своєї країни в нових, транзитивних умовах.

Поїздка А. Токвіля мала велике значення для його дослідження пенітенціарної

системи, вивчення досвіду життя середніх класів, демократичних інститутів загалом. До слова, окрім іншого, філософ взяв у мандрівку і «Політичну економію» Ж.-Б. Сея. А. Токвіль любив читати. Отже, природно, що він перманентно виявляв тугу за книгою, натомість у науковій праці покладався не стільки на роботи авторитетних авторів, скільки на власні спостереження. Тож, 2 квітня 1831 року А. Токвіль вирушив у заокеанську подорож і за 38 днів прибув до Нью-Йорка. За підсумками вояжу в 1835 р. (перший том) та 1840 р. (другий том) вийшла друком одна з небагатьох праць молодого вченого, а саме «Демократія в Америці» – чи не єдине його наукове надбання, перекладене багатьма мовами світу. До речі, сам Дж. С. Мілль говорив про цю працю як про класику, яка відбулася [див.: 10, с. 6].

Книга А. Токвіля зіграла велику роль у подальших соціально-політичних, економічних змінах у багатьох країнах світу. Доцільно додати, що протягом знайомства з Новим Світом учений зустрівся з президентом Е. Джексоном; активно спілкувався з представниками майже всіх соціальних прошарків американського суспільства. До слова, після приходу Е. Джексона до влади набули поширення політичні права, у інтелектуальних колах зросла зацікавленість реформаторськими ідеями, отримала додаткові імпульси у своєму розвитку масова література. Напевно, означені трансформації допомогли, а, можливо, були результатом збільшення суспільної енергії, постійно зростаючої впевненості у власних силах пересічної особи, а отже, твердого переконання на рівні масової свідомості, що завдяки саме таким обставинам життя простих людей неквапливо, але впевнено покращується [4, с. 6].

У своїй найвідомішій книзі А. Токвіль на тлі історичних порівнянь аристократичного та демократичного суспільств проаналізував громадське життя США, його системоутворювальні інститути, ментальність народу, прикметні особливості національного характеру, що, на його думку, найповніше корелюють із демократичними змінами. Застосовуючи наукові методи, філософ виявив як недоліки, що відомі з часів античності [5; 6], так і (насамперед) переваги демократії та відповідних соціально-політичних, господарських успіхів, індивіду-

альних, соціальних досягнень як похідних від реалізації її принципів.

Аналіз проблематики у науковій літературі. В Україні достатньо ґрунтовно вивчають наукову спадщину А. Токвіля. Це набуло свого відображення в навчальних посібниках [8; 9], енциклопедіях [4; 11; 12], відповідних статтях [7]. У контексті філософської традиції розуміння сутності демократичних процесів на тлі співвідношення свободи та рівності, а також інших евристичних світоглядних маркерів досліджує праці талановитого француза Д. В. Усов [13]. Сучасні західні науковці, аналізуючи владні відносини [17], в тому числі виходячи з даних порівняльних досліджень, порушують питання стосовно внеску А. Токвіля в соціологічну теорію соціальних змін, розглядають виявлені ним парадокси демократії тощо [15; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22; 23].

Мета статті. Ми не прагнемо якнайглибше висвітлити всі тонкощі взаємодії, релевантності між демократичними принципами, ідеями та інституціональною системою певного суспільства, виокремити їхню специфіку порівняно з іншими моделями суспільного життя, що було об'єктом дослідження А. Токвіля. Мета цієї статті – визначити системоутворювальні процеси, практики, які позитивно впливають на розвиток демократії та є результатом функціонування національного характеру, ментальності, звичаїв конкретного соціуму; на цьому тлі проаналізувати суттєві риси американської демократичної системи, зазначені А. Токвілем.

Виклад основного матеріалу. Наукову працю А. Токвіля «Демократія в Америці» вважають одним із найвидатніших соціологічних досліджень XIX століття, класикою світової політичної думки. Французький філософ одним із перших деталізовано розкрив специфіку становлення американських демократичних інститутів.

За підсумками згаданої вище подорожі, власних спостережень і міркувань А. Токвіль доходить певних висновків. Зокрема, він зазначав, що зовнішні чинники суттєво впливають на долю країни. Сприятливе географічне положення, закони та звичаї – три кити, на яких стоїть американська демократія. Для А. Токвіля демократія – це насамперед воля більшості з урахуванням інтересів меншості, яку відображують і втілюють у життя представники центральної

влади, місцевого самоврядування, яким делеговано відповідні повноваження. Водночас філософ зауважував, що в демократичній республіці (від лат. *res publica* «справа народу») влада отримує управлінські повноваження від більшості, але й більшість не всемогутня. «Над нею підносяться моральні принципи, такі як людяність, справедливість, розум і визнані суспільством політичні права людей» [10, с. 285].

Окрім того, А. Токвіль вирізняв як важливу ознаку демократії владу громадської думки, яка має суттєво впливати на можновладців, оскільки, на думку вченого, здатна найповніше втілювати принципи республіканського духу в країні і повинна конструктивно зумовлювати законотворчі процеси. Варто зазначити, що саме французькі матеріалісти свого часу звернули увагу на цю обставину: громадській думці, яка формується у процесі опанування великими масами людей публічного простору та з розвитком ЗМІ, притаманні ознаки однієї з повноцінних гілок влади.

Природно, що А. Токвіль виступав проти безмежної, неконтрольованої влади, яку вважав деструктивною і такою, що суперечить основам демократичної системи. На цьому тлі він активно виступав за скорочення бюрократичного апарату, чиновників, які здебільшого залежать від верхньої влади та намагаються їй усіляко догодити і тим самим роблять її деструктивно безмежною. Філософ багато розмірковував над соціальними умовами, які сприятимуть бажаному процесу. Зокрема, він писав, що «у Сполучених Штатах настільки легко забезпечити собі незалежне існування, що, віднявши у чиновника місце, яке він займає, можна у деяких випадках позбавити його тих чи інших зручностей, але ніколи – засобів для існування» [10, с. 114]. Отже, на тлі таких обставин і з огляду на те, що влада не приносить великих статків, багатством триматися за високі державні посади немає жодного сенсу. А. Токвіль неодноразово наголошував, що не повинно бути надзвичайно високих ставок, очікувань із приводу отримання чи втрати політичної влади. Це твердження ґрунтується на таких поясненнях: «...Досягнувши положення голови держави, будь-яка особа не в змозі дати своїм прихильникам ані великої влади, ані соціального багатства, ані великої слави; її особистий вплив у країні дуже слабкий, щоб у

результаті її приходу до влади різноманітні угруповання досягали б значних успіхів або відчули б суттєву поразку» [10, с. 113]. Усім керує не стільки певний високопосадовець, скільки закон, сам народ.

Філософ, окрім іншого, аналізував важливі, соціально прийнятні деталі статусного образу (габітарного та середовищного) типового представника держави. Науковець зазначав, що «у Сполучених Штатах державні чиновники нічим не виділяються серед інших громадян країни; у них немає ані палаців, ані охорони, ані особливого парадного одягу. Таку простоту тих, хто пов'язаний з управлінням державою, не можна пояснити лише особливим американським образом мислення, вона безпосередньо залежить від принципів, покладених в основу суспільного устрою цієї країни» [10, с. 165]. Цей принцип – рівність усіх без винятку від народження та можливість змагатися з іншими в результатах власної діяльності. Стосовно бажаного для демократії соціального образу чиновника, розуміючи, що знаки влади, які впадають у вічі, дратують людей, А. Токвіль продовжує: «Не можу уявити нікого іншого, хто діяв би так спокійно, був би так усім доступний, такий уважний до прохань і так чемно відповідав би на всі ваші запитання, як американські державні чиновники» [10, с. 165]. Усе це позитивно впливає на загальний, затребуваний образ навіть не стільки чиновника, скільки всієї держави. Осмислюючи суспільне життя протягом своєї подорожі, вчений наголошує: «За демократії окремі особистості вкрай незначні, але держава, яка їх представляє і тримає все у своїх руках, дуже могутня. Ніде громадяни не здаються такими маленькими, як у демократичному суспільстві. Ніде сама нація не здається такою великою, що фантазія з легкістю малює її грандіозні форми» [10, с. 347]. При цьому місцеві чиновники доступні громадськості, нічим особливим у матеріальному плані не відрізняються від решти, не тримаються за свої посади, їхня загальна кількість обмежена і розумна для ефективного управління. В результаті пересічна людина підпорядковується не чиновнику, а закону, що не викликає у звичайного громадянина відчуття меншовартості.

На думку А. Токвіля, сила держави – одна з перших умов існування країни, проте він наголошував, що надмірна сила є

деструктивною будь-де. Зважаючи на це, вчений виступав за децентралізацію влади, яку вважав основою суспільного прогресу, інновацій, високого рівня соціальної та політичної довіри. Як центральна влада, так і місцеве самоврядування, яке, до слова, має сприяти формуванню інтернального типу особистості, є важливими елементами в загальній архітектурі управління американським суспільством, зокрема у вихованні патріотизму. Любов до батьківщини здатна творити дива, але щоб вона залишалася сильною, вкрай важливо залучати якомога більше громадян до управління своєю країною. Природно, що А. Токвіль був противником деспотизму, тиранії, привілеїв, постійного страху та підозрілості як основи суспільства: саме у цьому учений справедливо вбачав основне джерело масових соціальних потрясінь. На його думку, деспотизм особливо шкідливий для виробництва матеріальних благ, комерційного духу, розвитку підприємництва та підвищення загального добробуту. Філософ виступав проти будь-якої узурпації влади не лише окремою особою, але й певними політичними угрупованнями. Ризики подібних ситуацій збільшуються, коли люди не бажать брати участь у суспільних справах, самоусуваються від них, думають лише про хліб насущний. Тому далекоглядні поети, дослідники та державні діячі вважають політичний абсентеїзм небезпечною справою. За відомими словами У. Черчіля, поганий уряд обирають хороші люди, які не ходять на вибори¹.

Наскрізною лінією через усю працю філософа проходить думка, що по-справжньому сильним суспільство робить вільне, масове волевиявлення громадян, наявність виборчих прав, відсутність політичної цензури, незаангажована преса: саме тоді людина живе інтересами своєї країни як своїми власними. Повага до інтелектуалізму, високої моралі, просвітництва, свободи та індивідуальності до переваг, які надає людям багатство і вроджений статус, – усе це помічники демократії, що згладжують її недоліки, допомагають у прагненні обирати найкращих для державного управління,

1 Від себе зазначимо, що іноді неприємно дивуєшся, як деякі сучасні лідери громадської думки протягом виборчої кампанії, напередодні чергового голосування привселюдно виголошують, що не підуть на вибори, оскільки не бачать гідного кандидата.

наділених талантами та затребуваними чеснотами.

Очевидно, що А. Токвіль вбачав у сутності демократичного процесу загальне виборче право, народовладдя та майже оспівував їх у своїх працях, але не буває нічого абсолютного, тож, виявляється, що загальне виборче право, на думку дослідника, не завжди гарантує успішний вибір, хоча у нього є й великі переваги. До слова, широкий корпус учених зауважував, що недоліки демократії вражають з першого погляду, а переваги відкриваються лише з часом. А. Токвіль зазначав, що «демократія – це не найбільш вправна форма правління, проте лише вона з часом здатна породити в суспільстві бурхливий рух, надати йому енергію й велетенські сили, невідомі за інших форм правління» [10, с. 192]. На думку філософа, незважаючи на певні недоліки, справжня демократія у перспективі приносить добробут народу і щастя кожному громадянину. Іншими словами, вона має приводити державу до зростання, а суспільство – до процвітання. Причому, якщо країна ставить собі за мету досягти якомога більшого багатства та комфорту, політична боротьба має відходити на другий план [10, с. 9]. Зайвим підтвердженням тому є своєрідний контент-аналіз, висновки якого наводить сам А. Токвіль: «У Франції комерційні оголошення займають обмежене місце у газетах..., найнасиченіша частина газети – та, що висвітлює політичні новини. В Америці три чверті величезної газети заповнені оголошеннями, в іншій частині розміщені здебільшого політичні новини або будь-які кумедні історії» [10, с. 151]. Причому дослідник зауважував, що у Сполучених Штатах жодна газета не має великої влади, проте періодична преса як така суттєво типізує всі процеси життєзабезпечення країни. Тож, французький філософ підкреслював важливість для демократичного процесу свободи преси, мирних об'єднань, соціально-політичного активізму та ін.

Повернемося до зазначеної вище «негативної» риси демократії. Вона особливо непокоїла та дивувала молодого вченого, але він знайшов їй логічне пояснення і навіть визнав як природну рису цього типу політичної системи, яка не стільки погіршує якість демократичного процесу, скільки сприяє загальному благу. Нагадаємо, йдеться про те, що не завжди обраними є

саме ті, у чиїх послугах країна зацікавлена найбільше або хто може миттєво принести максимальну користь на державних посадах. Іншими словами, з-поміж тих, ким управляють, є неймовірно багато гідних людей, як зазначає А. Токвіль, які у процесі соціально-політичних метаморфоз чомусь опинились у ролі керованих. Певною мірою, на думку дослідника, це можна пояснити тим, що в демократичних республіках немає принципу абсолютизації політичної кар'єри як найбажанішого способу самореалізації, тому деякі талановиті, непересічні особи прагнуть до матеріального добробуту, самореалізації, суспільного визнання, до того, щоб бути корисними соціуму за допомогою бізнесу, підприємництва, науки, мистецтва, спорту, інновацій, а не завдяки доступу до політичної влади та отриманню відповідних повноважень. Очевидно, що в демократичній парадигмі А. Токвіля влада та бізнес розділені, вони не передбачають одне одного, перебувають, так би мовити, в різних площинах соціального життя. Хоча сам філософ зазначав, що в ідеалі уряд має вести свої справи легко й енергійно, притягувати до себе всіх талановитих та освічених людей.

Учений справедливо вважав мистецтво державного управління справжньою наукою. Крім того, ще однією з причин, чому значна кількість гідних людей не обираються на деякі посади (у цьому його думка була суголосна з Арістотелем, який, зокрема, через це не сприймав демократію) є та прикметна обставина, що маніпуляторам громадською думкою набагато легше сподобатися більшості, ніж справжнім її друзям [10, с. 164]. Видатні люди здебільшого (хоча можна згадати, навіть побачити зараз багато винятків із цього правила) намагаються бігти від політичної кар'єри. Водночас у тому, що до влади приходять люди «з народу», на перший погляд не підготовлені, а не представники інтелектуальної аристократії, еліти, є вагома перевага: це підтримує динамізм, циркуляцію, оновлення політичних еліт. До того ж це важливий чинник, що дозволяє масовій людині при владі самовдосконалюватися, здобувати належну освіту, формувати відчуття відповідальності, підтримувати енергію суспільних змін, позитивно впливати на діяльну ментальність народу тощо. З огляду на це, А. Токвіль писав, що «брати участь в

управлінні суспільством і говорити про це – ось найголовніше заняття і найвагоміше задоволення для американців» [10, с. 191]. На цьому тлі науковець зазначав: «...Народ нерідко погано веде державні справи, але відповідно до того, як він ними займається, коло його ідей розширюється, і він позбавляється від притаманної йому відсталості. У людини з народу, покликаної керувати суспільством, зростає самоповага. Певна особа наділена владою, і найкращі розуми приходять їй на допомогу. Одні звертаються до неї за підтримкою, інші шукають різноманітні способи, щоб обдурити її, і все це її розвиває... Напевно, вона не більш доброякісна і щаслива, ніж її пращури, але вона більш освічена й активна» [10, с. 192].

Отже, А. Токвіль вважав надважливим завданням сформулювати діючий, освічений народ, який бажатиме займатися власними справами, підвищувати добробут, не очікуючи, що всі питання вирішуватимуть лише представники влади; що пересічна людина здебільшого має покладатися на власні сили. Усе це позитивно позначатиметься не тільки на політичній сфері, але й на економічній. На слушну думку філософа, бездіяльність страшніша багатьох лих. Водночас він зазначав, що загальна бездіяльність та апатія – це справжні антиподи американського суспільства. Там легко пробачають та поблажливо ставляться радше до банкрутства певного підприємця, ніж до бездіяльності. Це країна, де працюють усі без винятку і де праця приносить людям усе, що їм потрібно. Сформулювати такий діяльний підхід серед загалу А. Токвіль вважав складним завданням, адже треба довести людям, переконати їх у тому, що вони самі мають займатися власними справами. Оскільки, як зауважував учений, «нерідко людей значно простіше зацікавити дрібницями придворного етикету, ніж ремонтом їхньої власної будівлі» [10, с. 86].

Саме громадяни, на думку А. Токвіля, завжди мають бути основним багатством країни, тому не слід забувати про рівень матеріального забезпечення їхніх домогосподарств, який безпосередньо корелює з цінностями трудової етики та свободи. До слова, те саме у своїх наукових працях зазначали М. С. Грушевський [2] та І. Я. Франко (див.: [3]). Французький учений, окрім іншого, підкреслював, що демократія і політична свобода передбачають мате-

ріальний добробут суспільства і навпаки. «Я не знаю, чи можна навести хоча б один приклад розвинутої у промисловому і торгівельному плані держави, починаючи з Тіру і закінчуючи Флоренцією та Англією, народ якої не був би вільним. Отже, між цими двома явищами – свободою та промисловістю – існує тісний взаємозв'язок і пряма залежність» [10, с. 396]. Коли демократія, свобода, освіта розвиваються паралельно, формується тло розуміння людьми того, що процвітання кожного з них пов'язане з добробутом усіх. Про це говорив згодом і німець Л. Ергард у своїй праці «Добробут для усіх» [14].

Саме повага до виробничої праці, промисловості, торгівлі робить вільні, демократичні народи заможними. І у таких народів, «...які не знають спадкових багатств, для того, щоб жити, кожна людина працює або працювала до цього, або працювали її батьки. Тому ідея праці як необхідного, природного, гідного людини обов'язку з усіх боків впливає на мислення людей» [10, с. 403]. Стосовно номенклатури професій А. Токвіль додає: «У Сполучених Штатах професії є більш-менш складні, більш-менш прибуткові, але водночас немає занять шляхетних або низьких. Усі чесні професії там у пошані» [10, с. 404]. Це приносить блискавичні результати. Зокрема, «на землі, ймовірно, немає іншої країни, де було б ще менше нероб, ніж в Америці, і де всі ті, хто працює, були б у більшому ступені натхненні пошуками матеріальної винагороди» [10, с. 397]. Безумовно, динамізм, притаманний американцям, виявляється й у жазі до матеріального добробуту. Постійний рух, прагнення до успіху жене їх всією країною. Сприяє цьому процесу, в тому числі, розвиток пошти та будівництво доріг. Громадяни постійно спілкуються між собою, і немає, мабуть, іншої країни, де люди знали б одне одного так добре. Завдяки інтенсивності комунікативних процесів зникають соціальні протиріччя, формується єдиний національний характер, культура, загальна ідентичність. Розвитку духу підприємливості сприяє також і соціальний порядок, передбачуваність суспільного та політичного життя.

А. Токвіль особливо виокремлює перетворення, які, на його думку, стали похідною діяльною, підприємливою та водночас демократичною природою суспільства. «Я не

знаю, – пише філософ, – іншого такого народу, який би побудував таку велику кількість шкіл, що дають високі результати; храмів, які відповідають релігійним потребам вірян; спільних доріг, що перебувають у такому відмінному стані» [10, с. 87]. Учений неодноразово писав, що американці – це суспільство освічене, діяльне та підприємливе, яке постійно працює. Тож цілком природно, що «країна, яка активно працює, щоб стати щасливою, зазвичай більш багата та квітуча, ніж та, яка задоволена власною долею» [10, с. 191]. До слова, те саме можна сказати і про людину.

Водночас А. Токвіль зазначає, що демократія викликає інстинктивну відразу стосовно деструктивного традиціоналізму: «Демократичні народи без особливої поваги ставляться до ерудиції, і їх не турбує те, що відбувалось у Давньому Римі або в Афінах; вони бажають, щоб ішлося про них самих, і вимагають, щоб картини зображували сучасність» [10, с. 362]. Тож, демократичні народи здебільшого думають про майбутнє, про ідеї прогресу, про безмежні можливості самовдосконалення. Вони стають надзвичайно динамічними і не відкладають у довгу шухляду нові бажання. На цьому інтегративному тлі стираються, нівелюються вроджені соціальні відмінності, в результаті зростає довіра, толерантність, масова взаємопідтримка, прив'язаність одне до одного. «Феодальні інститути виявляли надзвичайну чутливість до проблем певних людей, але не до проблемного стану всього людського роду. Вони сприяли не стільки пом'якшенню звичаїв, скільки виявам щедрості і, стимулюючи велику відданість, не породжували справжньої прив'язаності, оскільки справжнє відчуття прив'язаності може виникнути лише між рівними людьми, а у часи управління аристократії рівними вважалися лише люди, які належать до одного стану» [10, с. 410].

Висновки. Отже, «друзі» демократії в інтерпретації А. Токвіля – це вдале географічне положення країни, домінація права, вільне масове волевиявлення, наявність виборчих прав, відсутність політичної цензури, незаангажована преса, влада більшості – громадської думки, обмеженої універсальними цінностями, соціально-політичний активізм, масова освіта, динамізм політичних еліт, неможливість врахування вроджених соціальних відмінностей, висока трудова етика та свобода самореалізації,

свобода діяльності мирних об'єднань та рухів. Водночас повага до інтелектуалізму, високої моралі, просвітництва та індиферентності до переваг, що надає людям багатство і вроджений статус, – усе це «помічники» демократії, що згладжують її недоліки, допомагають громадськості у її прагненні обирати найкращих для державного управління, тобто людей, наділених талантами та затребуваними суспільством чеснотами. Втім, якщо до влади приходять пересічний громадянин, – це також є перевагою, що дозволяє йому та всьому суспільству постійно вдосконалюватися.

Проте, усе це слід відносити до інструментальних цінностей; термінальними А. Токвіль вважав збереження політичної нації, її матеріальний добробут, щастя кожного її громадянина. На цьому тлі варто окремо наголосити на важливості виробничої праці. На думку В. М. Ворони, «коли своєю працею люди починають створювати необхідний для життя речовий продукт, тоді й починається справжня людська діяльність, формується суспільство – спільне життя людей. ... Отже, за своєю суттю і економіка, і людське суспільство завжди ґрунтовані суто на праці» [1, с. 30]. Однак сьогодні цінують не просто місця на ринку праці для найманих робітників, а місця з високою заробітною платою, точніше, процес виробництва з високою доданою вартістю. Нещодавно представники японської автомобільної компанії Nissan оголосили про відкриття в Англії свого підприємства з виготовлення електрокарів та відповідного оснащення до них. Це стало великою приємністю для місцевих жителів, таку подію навіть відзначили представники тамтешньої влади. Напевно, в тому числі з огляду на таку ціннісну ієрархію, країни Західної Європи та Північної Америки належать до найзаможніших сучасних країн.

Насамкінець підкреслимо, що на сучасному етапі розвитку людства аксіомою є така соціально-економічна закономірність, як взаємозалежність ефективної виробничої праці та зростання добробуту населення. Будь-яка людина здатна самовдосконалюватись. Однак таке можливо не у становій, аристократичній системі, а саме на тлі рівності перед законом, інтенсивної висхідної соціальної мобільності (згадаємо вище означений парадокс демократії, за А. Токвілем), коли кожен розуміє, що його успіх

– це не випадок, дарований від народження з огляду на належність до певного стану, а результат сумлінної, наполегливої праці. Саме тому країна демократичних інститутів, рівних можливостей, масової освіти, конкурентної науки, якою прагне стати Україна, здатна сприяти саморозвитку як окремої людини, так і суспільства в цілому.

Сподіваємось, що представлена стаття спонукає до роздумів щодо можливих моделей ефективного народовладдя та сценаріїв підвищення якості життя українських громадян.

Отримано 1.07.2021

Список літератури

1. Ворона В. М. Від партійної ідеології – до наукової методології пізнання і реалізації закономірностей розвитку суспільства // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 7 (21) / головні редактори д. екон. н. В. М. Ворона, д. соціол. н. М. О. Шульга. Київ: Інститут соціології НАН України, 2020. С. 13-35.
2. Грушевський М. На порозі Нової України: Гадки і мрії. Київ: Наук. думка, 1991. 128 с.
3. Злупко С. Проблеми формування і розвитку національної економіки в науковій творчості І. Франка // Економіка України. 2006. №7. С. 55-62.
4. Мироненко О. Токвіль Алексіс Шарль Генріх Моріс Клерель // Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова). Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К.: Парламентське видавництво, 2011. 714 с.
5. Ніколенко В. Афіньська держава та демократія у науковій спадщині Арістотеля // Філософія та політологія в контексті сучасної культури. Том 12. № 1 2020. С. 87-94.
6. Ніколенко В. Соціально-політична думка Платона: протосоціологічний вимір // Епістемологічні дослідження в філософії, соціальних і політичних науках. 2020. Том 3 № 2. С. 81-91.
7. Прокопчук І. І. Вплив політичної культури на функціонування демократії: аналіз ідей Алексіса де Токвіля // Грані. 2014. № 11 (115) листопад. С. 119-123.
8. Ручка А. А., Танчер В. В. Очерки истории социологической мысли. Киев: Наукова думка, 1992. 263 с.
9. Ручка А. А., Танчер В. В. Курс історії теоретичної соціології. Київ: «Наукова думка». 1995. 222 с.
10. Токвіль Алексіс де. Демократия в Америке / пер. с франц.; предисл. Гарольда Дж. Ласки. М.: Прогресс, 1992. 554 с.
11. Токвіль А. Ш. А. Юридична енциклопедія: [у 6 т.] / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. Т. 6: Т. Я. С. 92.
12. Токвіль Алексіс Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України: Абрис, 2002. С. 641.
13. Усов Д. В. Політична філософія А. Токвіля в контексті становлення демократії в Україні // Мультиверсум. Філософський альманах / зб. наук. пр. К., 2007. Вип. 64. С. 43-51.
14. Эрхард Л. Благосостояние для всех М.: Начала-Пресс, 1991. 224 с.
15. Ferragina E. (2010) Social Capital and Equality: Tocqueville's Legacy: Rethinking social capital in relation with income inequalities. The Tocqueville Review / La revue Tocqueville, The Tocqueville Society / University of Toronto Press, 31 (1), pp.73-98. DOI: [10.1353/toc.0.0030](https://doi.org/10.1353/toc.0.0030)
16. Englert G. The Idea of Rights: Tocqueville on The Social Question // The Review of Politics, 2017. Vol. 79. Issue 4. Pp. 649-674. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0034670517000602>
17. Avelino F. Theories of power and social change. Power contestations and their implications for research on social change and innovation // Journal of Political Power. 2021. Vol. 14. Issue 3. Pp. 425-448, DOI: [10.1080/2158379X.2021.1875307](https://doi.org/10.1080/2158379X.2021.1875307)
18. Ger ek S. Alexis de Tocqueville's Reluctant "Democratic Language" // The Review of Politic. 2021. Vol. 83. Issue 1. 21-44. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0034670520000716>
19. Jean M. Yarbrough (2018) Tocqueville on the Needs of the Soul // Perspectives on Political Science, 47:3. Pp. 123-141, DOI: [10.1080/10457097.2018.1440861](https://doi.org/10.1080/10457097.2018.1440861)
20. Yarbrough Jean M. Jefferson and Tocqueville // Perspectives on Political Science, 2019. Vol. 48. Issue 4. Pp. 252-275. DOI: [10.1080/10457097.2019.1640020](https://doi.org/10.1080/10457097.2019.1640020)
21. Hurtado J. Adam Smith and Alexis de Tocqueville on the division of labour* // The European Journal of the History of Economic Thought. 2019. Vol. 26. Issue 6. Pp. 1187-1211. DOI: [10.1080/09672567.2019.1635182](https://doi.org/10.1080/09672567.2019.1635182)
22. Paz A. Liberty and Democracy in Tocqueville: A Contrast Between the Spontaneous Decentralization of American Democracy and the Rationalized Centralization of the French Revolution. MISES: Interdisciplinary Journal of Philosophy, Law and Economics. 2021. Vol. 9. DOI: <https://doi.org/10.30800/mises.2021.v9.1405>
23. Stid D. Civil Society and the Foundations of Democratic Citizenship // Stanford Social Innovation Review. 2018. <https://doi.org/10.48558/ABHZ-FK82>

Вадим Николенко

Доктор социологических наук, доцент, профессор кафедры социологии Днепропетровского национального университета имени Олеса Гончара, пр. Гагарина, 72, г. Днепр, 49010, Украина, ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6730-0938>, e-mail: vadnikolenko1983@gmail.com

СУЩНОСТЬ И ОСОБЕННОСТИ ДЕМОКРАТИИ В ИНТЕРПРЕТАЦИИ А. ДЕ ТОКВИЛЯ

В статье проанализированы системообразующие маркеры демократии, выделенные А. Токвилем на фоне сравнения аристократических систем и эффективной демократии. Представлены существенные признаки демократических преобразований: постепенный, но заметный рост материального благосостояния среднестатистического гражданина; эффективная центральная власть с действенным местным самоуправлением и значительным влиянием на их решения общечеловеческих ценностей; общественное мнение как одна из полноценных ветвей власти; количественно ограниченный аппарат должностных лиц/государственных служащих, максимально доступный для общения с населением; отсутствие связи между восходящей политической карьерой и личным обогащением; подчинение граждан не должностному лицу, а действующему законодательству; воспитание патриотизма с помощью вовлечения в управление страной как можно большего количества граждан; массовое волеизъявляющее с помощью политических прав и свобод. Отмечено, что к таким признакам, по А. Токвилю, можно отнести отсутствие политической цензуры, наличие свободы слова; второстепенность политической борьбы на фоне решения проблем материального жизнеобеспечения страны; активная деятельность общественности; просвещение народа; уважение к производственному труду; интенсивная коммуникация внутри страны с помощью развитой социальной инфраструктуры; постоянное формирование новых целей и задач общественного развития, а также перманентное стремление к их реализации; психологическая молодость среднестатистического человека; оптимистический взгляд в будущее; динамизм профессионального мнения относительно решения социальных проблем; верховенство права, равенство всех граждан перед законом; возможность, благодаря результатам собственного труда, конкурировать за социальный успех на равноправной основе. Подчеркнуто, что «враги» демократии, по мнению А. Токвиля, – это безграничная, неконтролируемая власть; стремление к ее узурпации; применение чрезмерной силы; деспотизм, который особенно вреден для производства материальных благ; политический абсентеизм; социальная апатия; бездействие; деструктивный традиционализм; авторитет личности, связанный с наследственным статусом и богатством. Акцентируется внимание на одном из парадоксов А. Токвиля, в котором он видел преимущество демократического процесса. По мнению философа, среди управляемых есть много выдающихся людей, которые в результате процессов электоральной демократии по каким-то причинам не оказались в кругу избранных. Подчеркнуто, что А. Токвиль объяснял это широким спектром имеющихся возможностей для личной самореализации вне политической карьеры. В то же время приход к власти обычного человека из народа, по мнению мыслителя, способствует росту массовой образованности, общественной активности, социальной ответственности, рационального мышления в социетальном масштабе. Все это формирует огромную общественную энергию для позитивных социально-политических и экономических изменений. Особое внимание уделено взаимовлиянию политической свободы и экономического процветания, зафиксированному А. Токвилем.

Ключевые слова: демократия, государство, свобода, образование, власть, парадокс А. Токвиля, материальное благополучие, чиновник, политические права и свободы, средний класс, производительный труд, социальная ответственность.

Vadym Nikolenko

Doctor of sociological sciences, Assoc. Prof., Professor of the Department of Sociology, Oles Honchar Dnipro National University, 72, Gagarin Av., Dnipro, 49010, Ukraine, ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6730-0938>, e-mail: vadnikolenko1983@gmail.com

THE ESSENCE AND FEATURES OF DEMOCRACY IN THE INTERPRETATION OF A. DE TOCQUEILLE

The article analyzes the backbone markers of democracy identified by A. Tocqueville against the background of a comparison of aristocratic systems and effective democracy. The essential signs of democratic transformations are presented: a gradual but noticeable increase in the material well-being of an average citizen; effective central government with

effective local self-government and significant influence on their decisions of universal human values; public opinion as one of the full-fledged branches of power; a quantitatively limited apparatus of officials/civil servants, as accessible as possible for communication with the population; lack of connection between an ascending political career and personal enrichment; subordination of citizens not to an official, but to the current legislation; education of patriotism by involving as many citizens as possible in the government of the country; mass will expressing with the help of political rights and freedoms. It is noted that such signs, according to A. Tocqueville, include the absence of political censorship, the presence of freedom of speech; the unimportance of the political struggle against the background of solving, first of all, the problems of the country's material life support; public activity; enlightenment of the people; respect for production work; intensive communication within the country with the help of a developed social infrastructure; constant formation of new goals of social development, as well as a permanent desire for their implementation; psychological youth of the average person; optimistic outlook on the future; dynamism of professional opinion regarding the solution of social problems; the rule of law, the equality of all citizens before the law; opportunities for citizens, thanks to the results of their own work, to compete for social success on an equal footing. It is emphasized that the "enemies" of democracy, according to A. Tocqueville, are unlimited, uncontrolled power; desire for its usurpation; use of excessive force; despotism, which is especially harmful to the production of material wealth; political absenteeism; social apathy; inaction; destructive traditionalism; the authority of the individual, associated only with hereditary status and wealth. The attention is focused on one of the paradoxes of A. Tocqueville, in which he saw the advantage of the democratic process. According to the philosopher, among the ruled there are many outstanding people who, as a result of the processes of electoral democracy, for some reason did not find themselves in the circle of the elite. It is emphasized that A. Tocqueville explained this by a wide range of available opportunities for personal self-realization outside of a political career. At the same time, the coming to power of an average person, according to the thinker, contributes to the growth of mass education, social activity, social responsibility, and rational thinking on a societal scale. All this forms a huge public energy for positive socio-political and economic changes. Particular attention is paid to the mutual influence of political freedom and economic prosperity, recorded by A. Tocqueville.

Keywords: *democracy, state, freedom, education, power, A. Tocqueville's paradox, material well-being, official, political rights and freedoms, middle class, productive labor, social responsibility.*

References

- Vorona, V. M. (2020) 'From party ideology – to the scientific methodology of knowledge and implementation of patterns of development of society' Ukrainian society: monitoring of social change Issue 7 (21). Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2020, pp. 13-35 [in Ukrainian]
- Hrushevsky, M. (1991) On the threshold of New Ukraine: Reflections and dreams. Kyiv: Scientific Thought [in Ukrainian].
- Zlupko, S. (2006) 'Problems of formation and development of the national economy in the scientific work of Ivan Franko' Ukraine economy, 7, 55-62. [in Ukrainian]
- Mironenko, O. (2011) 'Tocqueville Alexis Charles Heinrich Maurice Clere!' Political Encyclopedia, in Y. Levenets, Y. Shapoval and others (eds). Kyiv: Parliamentary Publishing House [in Ukrainian]
- Nikolenko, V. (2020) 'Athenian state and democracy in the scientific heritage of Aristotle' Philosophy and Political Science in the context of modern culture, 12 (1), 87-94 [in Ukrainian]
- Nikolenko V. (2020) 'Socio-political thought of Plato: proto-sociological dimension' Epistemological research in philosophy, social and political sciences, 3(2), 81-91 [in Ukrainian]
- Prokopchuk, I. I. (2014) 'The influence of political culture on the functioning of democracy: an analysis of the ideas of Alexis de Tocqueville' Grani, 11 (115) November, 119-123 [in Ukrainian]
- Ruchka, A. A., Tancher, V. V. (1992) Essays on the history of sociological thought. Kyiv: Publishing house «Naukova Dumka» [in Russian]
- Ruchka, A. A., Tancher, V. V. (1995) Course in the history of theoretical sociology. Kyiv: Publishing house «Naukova Dumka» [in Ukrainian]
- Tocqueville, Alexis de. (1992) Democracy in America, translation from French; prev. by Harold J. Laski, Moscow: Progress [in Russian]
- Shemshuchenko, Yu. S. et al. (ed.) (2004) Tocqueville, A. Low Encyclopedia. in 6 vols. Kyiv: M. P. Bazhana Ukrainian Encyclopedia, Vol.6, 92 [in Ukrainian]
- Shinkaruk, V. I. (ed.) et al. (2002) Tocqueville, Alexis. Philosophical encyclopedic dictionary. Kyiv: Hryhoriy Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine, Publishing Hous: Abris, 641 [in Ukrainian]
- Usov, D. V. (2007) 'Political philosophy of A. Tocqueville in the context of the formation of democracy in Ukraine' Multiverse. Philosophical Almanac Kyiv, 64, 43-51 [in Ukrainian]
- Erhard, L. (1991) Welfare for all. Moscow: Nachala-Press [in Russian]

15. Emanuele Ferragina (2010) Social Capital and Equality: Tocqueville's Legacy: Rethinking social capital in relation with income inequalities. The Tocqueville Review/La revue Tocqueville, The Tocqueville Society / University of Toronto Press, 31 (1), pp.73-98. ff10.1353/toc.0.0030ff.fhshs-01314708
16. Englert, G. (2017) '«The Idea of Rights»: Tocqueville on the Social Question' The Review of Politics, 79(4), 649-674. DOI: <http://dx.doi.org/10.1017/S0034670517000602>
17. Flor Avelino (2021) 'Theories of power and social change. Power contestations and their implications for research on social change and innovation', Journal of Political Power, 14:3, 425-448, DOI: [10.1080/2158379X.2021.1875307](https://doi.org/10.1080/2158379X.2021.1875307)
18. Ger ek, S. (2021) 'Alexis de Tocqueville's Reluctant "Democratic Language"'. The Review of Politics, 83(1), 21-44. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0034670520000716>
19. Jean M. Yarbrough (2018) 'Tocqueville on the Needs of the Soul' Perspectives on Political Science, 47:3, 123-141, DOI: [10.1080/10457097.2018.1440861](https://doi.org/10.1080/10457097.2018.1440861)
20. Jean M. Yarbrough (2019) 'Jefferson and Tocqueville', Perspectives on Political Science 48:4, 252-275, DOI: [10.1080/10457097.2019.1640020](https://doi.org/10.1080/10457097.2019.1640020)
21. Jimena Hurtado (2019) 'Adam Smith and Alexis de Tocqueville on the division of labour', The European Journal of the History of Economic Thought 26:6, 1187-1211 DOI: [10.1080/09672567.2019.1635182](https://doi.org/10.1080/09672567.2019.1635182)
22. Paz, A. (2021) 'Liberty and Democracy in Tocqueville: A Contrast Between the Spontaneous Decentralization of American Democracy and the Rationalized Centralization of the French Revolution', MISES: Interdisciplinary Journal of Philosophy, Law and Economics, 9 DOI: <https://doi.org/10.30800/mises.2021.v9.1405>
23. Stid, D. (2018). 'Civil Society and the Foundations of Democratic Citizenship' Stanford Social Innovation Review DOI: <https://doi.org/10.48558/ABHZ-FK82>

УДК 077:81'42:615.371] (477)

DOI: 10.26565/2077-5105-2021-26-05

Олександра Дейнеко

кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій, доцент кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61122, Україна, e-mail: deineko@karazin.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-3659-0861>

Ольга Філіппова

кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61122, Україна, e-mail: ofilippova@karazin.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-8242-551X>

(НЕ)ДОВІРА, (НЕ)БЕЗПЕКА ТА ЗГУРТУВАННЯ: ДИСКУРСИ ВАКЦИНАЦІЇ В УКРАЇНІ*

Стаття присвячена аналізу дискурсів вакцинації як способів конструювання та перетворення соціальної реальності. Вакцинацію розглянуто, по-перше, як напрям державної політики в соціально-медичній сфері; по-друге, як основу втілення легітимізуючої ідентичності або конструювання ідентичності опору. На основі концепції ідентичності М. Кастельса та теорії дискурсу Е. Лакло та Ш. Муффа виокремлено два дискурси, що співіснують в антагоністичній боротьбі – «за» (підтримки) та «проти» (супротиву) вакцинації. Підкреслено, що держава виступає головним суб'єктом формування дискурсу «за» вакцинацію, конструюючи легітимізуючу ідентичність. Вузлові точки даного дискурсу проаналізовано у просторі нормативно-правових актів, зокрема в Дорожній карті з впровадження вакцини від COVID-19. Зазначено, що даний дискурс конструюється на вузлових точках інклюзії (бути вакцинованим означає «бути включеним» та мати доступ до певних благ), довіри (до медичної сфери та самих вакцин) та безпеки (що визначається як на індивідуальному, так і на національному рівні). Дискурс «проти» вакцинації, що є основою формування ідентичності опору, характеризується відсутністю головного суб'єкта його конструювання. Важливими стають не стільки особливості статусу суб'єктів конструювання даного дискурсу, скільки канали його об'єктивації, в якості яких виступають засоби масової інформації. Вузлові точки дискурсу «проти» вакцинації проаналізовано в контексті нових медіа – українськомовних публікацій в Інтернет-ЗМІ України як простору «культури свободи», що створюють основи переходу від масових комунікацій до масових самокомунікацій. Такий дискурс конструюється на взаємопов'язаних вузлових точках недовіри та небезпеки (формування науково-медичних сумнівів, дискредитація якості вакцин, пряма чи опосередкована артикуляція знаку смерті). Зазначено, що здійснене дослідження зафіксувало виняткову значимість недовіри як точки каталізації інших вузлових точок та знаків. Конструювання дискурсів підтримки та супротиву вакцинації відбувається за різними алгоритмами: якщо у полі боротьби дискурсів для домінування дискурсу супротиву достатньо артикуляції точки недовіри, то для дискурсу підтримки вакцинації необхідне конструювання різних знаків та вузлових точок для відтворення позицій його домінування. Сформульовано висновок, що державна політика має передбачати змістовну інтеграцію вузлових точок безпеки та довіри, а також конструювання нової вузлової точки згуртування, що мають артикулюватись не лише в нормативно-правовому полі, але й у множинності дискурсивних полів, що формують дискурс підтримки вакцинації (промови посадовців, інформаційні повідомлення відповідних органів влади, організація та проведення інформаційної кампанії з вакцинації тощо).

Ключові слова: дискурс, вакцинація, легітимізуюча ідентичність, ідентичність опору, (не)довіра, (не)безпека, згуртування.

© О, Дейнеко, О. Філіппова 2021

* Стаття підготовлена та опублікована в рамках НДР №0121U109814 «Соціолого-математичне моделювання ефективності управління соціально-епідемічними процесами для забезпечення національної безпеки України».

Постановка проблеми. 23 лютого 2021р. міністр охорони здоров'я України М. Степанов повідомив, що в Україну прибула перша партія вакцини проти COVID-19 [1]. На той час Україна стала 95 країною, де мала розпочатись вакцинація. Відповідно до планів Міністерства охорони здоров'я (МОЗ) України, перший етап вакцинації мав охопити близько 370 тисяч осіб, що входять до груп ризику у зв'язку із специфікою їхньої праці: працівники мобільних бригад вакцинації, медичні працівники, лікарі та середній медичний персонал, що працюють у медзакладах і надають допомогу хворим на COVID-19, працівники лабораторій, які проводять дослідження на COVID-19, військовослужбовці тощо [1]. Офіційно про старт кампанії з вакцинації проти COVID-19 МОЗ України повідомило 13 квітня 2021р. До списку тих, хто має вакцинуватись у першу чергу, також були додані маломобільні групи населення, люди з інвалідністю та ті, хто за ними доглядає; освітяни, які залучені в ЗНО у 2021р.; олімпійці і параолімпійці, що представляють Україну на змаганнях у Токіо в 2021р.; співробітники патрульної поліції [2]. Наголошуючи на необхідності вакцинуватися групам, що знаходяться в зоні ризику, МОЗ також передбачало охоплення вакцинацією широких верств населення. Проте за перші п'ять місяців з початку кампанії щепились тільки 7,2% населення [3]. Такий стан був характерним не тільки для українського суспільства: у різних країнах світу, незважаючи на переконливі наукові дані щодо безпеки та ефективності вакцини COVID-19, нерішучість щодо вакцини й досі залишається перешкодою на шляху до припинення пандемії [4]. Зазначимо, що станом на 1 грудня 2021 року в Україні щеплено (хоча б однією дозою) третина населення – 32,8% [5], що можна розглядати як низький показник для країни, де рівень смертності від COVID-19 залишається одним із найвищих у Європі [6].

Як зазначають дослідники, чинники, що сприяють невпевненості або відмові населення тієї чи іншої країни щепитись, є різноманітними та можуть бути зумовлені культурними нормами, поганим станом медичної системи в цілому, недовірою до уряду, невпевненістю щодо якості вакцини та способів її транспортування й зберігання,

нерівним доступом до медичних послуг, поширенням дезінформації тощо.

Одним із найважливіших чинників успіху кампаній вакцинації є комунікація, зокрема дискурс щодо щеплення. Вважаючи дискурс складним комунікативним явищем, ми розглядаємо його як певне розуміння соціального світу, спосіб конструювання та перетворення соціальної реальності. Важливо зазначити, що дискурси не є завершеними і замкнутими, вони не тільки постійно змінюються, але й знаходяться між собою в боротьбі за домінування, намагаючись зафіксувати певні значення [17]. В контексті кампаній з вакцинації переконливий дискурс грає ключову роль у вакцинаційній поведінці населення, детермінуючи ті чи інші дії різних соціальних груп щодо щеплення [7, с.444].

Метою даної статті є визначення смислових акцентів дискурсів «за» та «проти» вакцинації.

Реалізуючи цю мету ми виходимо із того, що головним суб'єктом формування дискурсу «за» вакцинацію та конструювання легітимізуючої ідентичності виступає держава, що у своїх діях спирається на нормативно-правові акти, серед яких базовим документом є Дорожня карта з впровадження вакцини від COVID-19 [8], яка має формувати переконливий дискурс «за» вакцинацію. На противагу цьому дискурсу дискурс «проти» вакцинації, який створює основи ідентичності опору, не має чітко визначеного суб'єкта конструювання. За таких умов значущими є канали його об'єктивації, якими виступають засоби масової інформації, зокрема нові медіа (Інтернет-ЗМІ України), що трансформують масові комунікації у масові самокомунікації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз дискурсу вакцинації практично не зустрічається у вітчизняному академічному середовищі; він є більш поширеною темою закордонних студій, що характеризуються різноманітністю дослідницьких фокусів. Так, дискурс, що виникає в соціальних мережах, проаналізовано канадськими дослідниками, які підкреслюють, що, на відміну від традиційних ЗМІ, соціальні мережі дозволяють людям швидко створювати контент та ділитися ним зі всім світом. Користувачі можуть самостійно вибирати потоки контенту, таким чином сприяючи

«ідеологічній ізоляції» [9]. Дослідники акцентують увагу на пропаганді невпевненості щодо вакцинації у соціальних мережах, що створює серйозні проблеми для охорони здоров'я і, як наслідок, формують потенційну нерішучість щодо вакцинації. Разом із тим вони визначають потенційно можливі кроки щодо того, як соціальні мережі можуть бути використані для підвищення санітарної грамотності та зміцнення суспільної довіри до вакцинації [9].

Щоб зрозуміти потенційно переконливий вплив соціальних мереж на наміри вакцинуватися, група дослідників з США, використовуючи теорії переконання, проаналізувала вплив повідомлень у Twitter на мотивацію, цінності та ставлення людей до вакцинації від COVID-19. Результати дослідження засвідчили, що повідомлення, спрямовані проти вакцинації, насамперед були зосереджені на цінностях, пов'язаних із категоріями небезпеки, політичними теоріями/теоріями змови тощо. У таких повідомленнях переважно використовувались конструкти, що є елементами апеляції до страху [7].

Дискурс про вакцинацію від COVID-19 сайту Reddit (який поєднує риси соціальної мережі та форуму) був проаналізований американськими ученими. Вони відзначають, що Reddit, як і Twitter, з початку пандемії став «розсадником» теорій змови та дезінформації. Однак найбільш важливий висновок полягає у тому, що навіть в одній соціальній мережі (наприклад такій, як Reddit) проблеми, пов'язані з вакцинами від COVID-19, варіюються в залежності від комунікативних уподобань різних спільнот. Отже, у контексті кампанії з вакцинації необхідно враховувати характеристики різних соціальних груп, їхній дискурс та реалізовувати комунікаційні стратегії, орієнтовані на потреби конкретних груп: «говорити однією мовою – це зброя, що дозволяє подолати великий обсяг дезінформації під час кризи» [10].

Яскравим кейсом дезінформаційного дискурсу про вакцинацію проти COVID-19 є антивакцинаційний дискурс, що виник на Індонезійській платформі TikTok, у якому об'єднано етнокультурні норми та релігійні настанови, а також глобалізаційні впливи. Повідомлення проти вакцинації часто поєднуються з повідомленнями про глобальні теорії змови щодо COVID-19 та з індонезій-

ськими антиурядовими та антикитайськими настроями. Дослідники зазначених повідомлень акцентують увагу на ролі «релігійних мікрովпливових осіб» у проведенні пропаганди проти вакцини, які мають інтернет-платформу та здатні створювати певний дискурс, аби донести своє послання до вірних послідовників (що складають широку базу підтримки), чия довіра до релігійних зразків для наслідування залишається непохитною, незважаючи на цензуру з боку влади. Уряд Індонезії реагує на дезінформацію про COVID-19 не за допомогою створення переконливого дискурсу щодо вакцинації, а цензурою та репресіями, оголошуючи «війну» фейковим новинам та тим, хто поширює містифікації щодо COVID-19 [11].

Ще одним цікавим дослідженням з обраної нами проблеми є аналіз дискурсу в контексті вивчення ролі емоцій у комунікаціях. Аналізуючи дезінформаційний та просвітницький дискурс, автори дослідження виокремили кілька способів урахування та використання як негативних, так і позитивних емоцій. Негативні емоції – страх і тривога – пов'язуються, в тому числі, з емоційними маніпуляціями дезінформаційного дискурсу, спрямованого на антивакцинацію; активізація позитивних емоцій – альтруїзму та надії – розглядається як частина зусиль просвітницького дискурсу «за» вакцинацію [12].

Що стосується досліджень із даної тематики в Україні, то, як вже було зазначено, вони практично відсутні. Тим не менш, слід згадати низку дотичних до аналізу дискурсу досліджень: моніторинг висвітлення вакцинації в українських онлайн-медіа, проведений Інститутом масової інформації [13]; дослідження медіаландшафту теми вакцинації у соціальних мережах, де на основі застосування методу контент-аналізу автори доходять висновку, що ця тема активно обговорювалася в українських соціальних мережах у рамках кількох дискурсів: внутрішньополітичного (обговорення ініціатив влади щодо вакцинації, а також критики цих ініціатив), зовнішньополітичного (російська vs західна вакцина), західного (розповіді про західні вакцини, їхнє випробування) та антивакцинаторського (традиційні антивакцинаторські меседжі, адаптовані під тему COVID-19) [14]. Ще одна робота в даному напрямку присвячена моделюванню дискурсивних практик щодо вакцинації

від COVID-19, яке здійснено на основі дослідження ставлення до вакцинації у специфічній соціальній групі – донорів плазми крові в Харківській області [15]. Отже, брак ґрунтовних соціологічних досліджень з висвітлення дискурсу вакцинації в Україні зумовлює актуальність даної публікації.

Виклад основного матеріалу. Методологічною оптикою даної роботи є теорія дискурсу Е. Лакло та Ш. Муфф [16]. Такий вибір зумовлений одночасно декількома чинниками. По-перше, ця теорія дискурсу концентрується на аналізі політики, розглядаючи останню як дискурсивну практику, що є способом конструювання та перетворення соціальної реальності (ми розглядаємо вакцинацію як напрям державної політики в соціально-медичній сфері). По-друге, нам імпонує погляд на дискурс як на нетривалий, незавершений та мінливий конструкт, що відповідає динаміці постійної боротьби значень, що продукують різні суб'єкти у політичному, медійному, експертному та громадському просторах. По-третє, на відміну від критичного дискурс-аналізу, даний підхід розглядає мовні структури означення як тотожні соціальним практикам та соціальній реальності в цілому, тобто не розрізняє дискурсивні та недискурсивні процеси [17].

Варто звернути увагу на ключові поняття теорії дискурсу Е. Лакло та Ш. Муфф. Зважаючи на динамічну природу дискурсу, його одномоментна фіксація відбувається завдяки вузловим точкам – привілейованим знакам, навколо яких упорядковуються і набувають своє значення інші знаки. Сам дискурс постає як структурна єдність, що виникає в результаті артикуляції практики. Артикуляція встановлює відносини між елементами, які змінюють їхню ідентичність. Соціальний світ у теорії Е. Лакло та Ш. Муфф завжди постає як мультидискурсивний; внутрішні відносини між дискурсами є антагоністичними та представляють постійну боротьбу за спроможність наділити власними значеннями вузлові точки та знаки. Завдяки цьому дискурси постійно змінюють свій статус із домінуючого на периферійний та навпаки, встановлюючи гегемонію та перевизначаючи її. Дискурс прагне до закритості, що уможливорює формування ним власної картини соціальної реальності. Суб'єкти одночасно перебувають та позиціонуються в різних дискурсах.

Ключовою при цьому постає ідентичність, що формується через дискурсивні практики та позиціонує суб'єкта в дискурсі. Зважаючи на множинність дискурсів, суб'єкт завжди має певний набір ідентичностей, що його децентралізують.

Оскільки концепт ідентичності посідає важливе місце в теорії дискурсу Е. Лакло та Ш. Муфф, у даній роботі нам важливо поглянути на вакцинацію як на втілення легітимізуючої ідентичності (за М. Кастельсом), яка «запроваджується домінуючими інститутами суспільства, щоб розширити та раціоналізувати своє домінування над соціальними акторами» [18, р. 8]. Таким інститутом домінування є держава в особі органів влади, відповідальних за реалізацію масової вакцинації. Отже, ухвалення суб'єктом рішення про вакцинацією (згода на вакцинацію) є «роботою» легітимізуючої ідентичності. Разом із тим, соціальне сприйняття легітимізуючої ідентичності далеко не завжди пов'язано з її засвоєнням та підтриманням та може породжувати ідентичність опору. Остання (за М. Кастельсом) породжується акторами, що «перебувають на позиціях, знецінених та/або стигматизованих логікою панування, таким чином будуючи окопи опору та виживання на основі принципів, відмінних від принципів, що пронизують інститути суспільства або протиставляються їм» [18, р. 8] (у нашому дослідженні такими акторами є противники вакцинації у всьому різноманітті соціальних статусів та впливу на дискурс). Поєднуючи ідеї концепції ідентичності М. Кастельса зі змістом теорії дискурсу Е. Лакло та Ш. Муфф, ми виділяємо два дискурси, що характеризуються антагоністичною боротьбою – дискурс «за» (підтримки) та дискурс «проти» (супротиву) вакцинації.

Головним суб'єктом конструювання першого дискурсу («за» вакцинацію) виступає держава, що позиціонує останню в категоріях легітимізуючої ідентичності. Разом із тим, слідуючи логіці Е. Лакло та Ш. Муфф, суб'єкт дискурсу є розщепленим, децентралізованим, що актуалізує необхідність врахування впливу інших соціальних суб'єктів, які сприймають та відтворюють легітимізуючу ідентичність, запропоновану державою. Усіх можливих суб'єктів цього процесу важко визначити: це громадські діячі, політики, бізнесмени, організації, рухи, а також медіа, які завдяки цифровим

технологіям стають помітними та посилюють свій вплив на конструювання дискурсу.

Дискурс «проти» вакцинації конструюється на основі ідентичності опору, маючи на меті відмову від цієї практики. Для дискурсу «проти» неможливо визначити основного суб'єкта його конструювання – він децентралізований. Така «децентралізація» участі різних соціальних суб'єктів у конструюванні дискурсу стає особливо помітною у зв'язку з переходом від масових комунікацій до масових самокомунікацій, в основі яких лежить активне використання соціальних мереж як простору «культури свободи» [19]. З огляду на це, ми акцентуємо увагу не на специфіці статусу суб'єктів конструювання дискурсу, а на каналах об'єктивації дискурсу «проти», якими виступають засоби масової інформації.

Вузлові точки дискурсу «за» у просторі нормативно-правових актів

Нормативно-правове поле, суб'єктом конструювання якого виступає держава, юридично закріплює соціальний порядок здійснення вакцинації та формує легітимізовану ідентичність (за М. Кастельсом). Одним із перших нормативних актів, який визначив загальний напрям державної політики з питань масової вакцинації, є Дорожня карта з впровадження вакцини від гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, і проведення масової вакцинації у відповідь на пандемію COVID-19 в Україні в 2021-2022 роках [8]. Дорожня карта була затверджена наказом Міністерства охорони здоров'я України від 24 грудня 2020 року № 3018, маючи статус документа, що постійно оновлюється. Документ представляє собою поетапний план реалізації вакцинації в Україні з детальним визначенням необхідних компонентів цього процесу (роз'яснення щодо тестування вакцин, особливостей логістики, інформаційної кампанії тощо). Окрім цього, даний документ визначив 9 пріоритетних груп (медичні працівники, люди похилого віку, працівники соціальної сфери та критично важливих структур державної безпеки, військовослужбовці, освітяни, люди, що перебувають у місцях обмеження волі та в установах з надання довгострокового догляду) для вакцинації від коронавірусної хвороби COVID-19. Документ містить чітке визначення добро-

вільності процесу вакцинації для усіх груп населення та професійних спільнот.

У цьому контексті дискурс «за» (масове охоплення вакцинацією) постає як сконструйований на декількох вузлових точках, основною з яких ми визначаємо *точку інклюзії*. Бути вакцинованим означає «бути включеним» та мати соціальне благо з обмеженим доступом, яким по суті є вакцина (що підтверджують такі дискурсивні конструкції: *«очікується, що світовий попит буде переважати можливості вироблення вакцин виробниками протягом всього 2021 та 2022 років»*; *«в умовах обмеженого доступу до вакцин постає необхідність визначення тих груп населення, які можуть отримати вакцини першими»* [8, с.11]). Незважаючи на те, що в документі неодноразово наголошується на незавершеності тестування вакцин та зроблено певні застереження щодо невизначеності довгострокових наслідків щеплення, держава позиціонує вакцини саме як соціальне благо. *Зняття знаку несправедливості* в доступі до соціального блага є артикульованим у дискурсі і забезпечується посиленням на етичні критерії пріоритетності доступу до вакцин, розроблені ВООЗ, а також визначенням етапів вакцинації, які розширюють інклюзію цього процесу.

Рамки дискурсу в тексті Дорожньої карти постають як гнучкі та динамічні, зважаючи на визначену добровільність практики вакцинації та багатоетапність її реалізації. Разом із тим, варто визнати зміну рамок дискурсу з мобільних та гнучких до більш жорстких та закріплених у зв'язку з ухваленням подальших нормативних актів, зокрема Наказу Міністерства охорони здоров'я України від 04 жовтня 2021 року № 2153, що встановив перелік професій, виробництв та організацій, працівники яких підлягають обов'язковим профілактичним щепленням. Даний Наказ запроваджує обов'язковий порядок вакцинації для двох професійних спільнот – державних службовців (працівників центральних органів виконавчої влади та їхніх територіальних органів, місцевих державних адміністрацій та їхніх структурних підрозділів) та працівників сфери науки та освіти (усіх щаблів та форм власності). Така оновлена артикуляція з позицій концепції влади (за М. Кастельсом) постає як загрозлива для дискурсу. По-перше, посилення тону жорсткості

легітимізуючої ідентичності частіше трансформуватиметься в соціальному сприйнятті в категорії опору та відторгнення. По-друге, варто зважати на застереження М. Кастельса про те, що домінування опору та відторгнення над згодою і прийняттям трансформує владні відносини, зумовлюючи інституційні чи структурні зміни [18]. Такі соціальні ризики, на наше переконання, послаблюють дискурс підтримки вакцинації, формуючи додаткові підстави для активізації дискурсу супротиву.

Повертаючись до аналізу Дорожньої карти, визначимо ще одну вузлову точку дискурсу підтримки вакцинації – *точку довіри*, яка є стрижньовою в даному документі. Йдеться, перш за все, про довіру у зв'язку

ньої карти, спрямованих на висвітлення останніх наукових результатів тестування надійності та наслідків щеплення, зважаючи на швидкі темпи оновлення даних на світовому рівні.

Варто зауважити, що вузлова *точка безпеки* представлена в документі також і в іншому наборі значень. Безпековий компонент, що посилює дискурс «за» вакцинацію, може розкриватись у різних знаках – національної безпеки (безпеки держави в умовах множинних зовнішніх загроз) чи екзистенційної безпеки (загрози виживання нації та кожного окремого громадянина). Підкреслимо, що формування такої точки дискурсу є присутньою в дискурсивній конструкції: «У 2021 році успішна вакцинація

Вузлова точка «довіра», знак «медична сфера»	Вузлова точка «довіра», знак «вакцина»
логістичні сценарії доставки вакцин з різними вимогами зберігання до місць проведення щеплень	спроможність холодового ланцюга для зберігання вакцин
детальні макроплани етапів вакцинування	фармакогляд за використанням вакцин
координація процесу впровадження вакцини від коронавірусної хвороби COVID-19 на національному та регіональному рівнях	стан розробки вакцин від коронавірусної хвороби COVID-19

з двома основними знаками дискурсу – медична сфера та самі вакцини. Конструювання цих елементів дискурсу відбувається за допомогою визначення в документі:

Як бачимо, структура побудови Дорожньої карти передбачає систему дій, що спрямовані на:

➤ посилення довіри громадян до національної медичної галузі, що спроможна забезпечити реалізацію масової вакцинації (довіра через визнання спроможності);

➤ формування довіри до самих вакцин (довіра до вакцин через спроможність медичної галузі та здійснення державного контролю за якістю та станом розробки).

Разом із тим, *вузлові точки довіри та безпеки* є змістовно роз'єднаними: формування довіри до вакцин не спирається на визнання державою їхньої абсолютної безпечності. В карті неодноразово наголошується на незавершеності тестування вакцин, застереженнях щодо невизначеності довгострокових наслідків щеплення тощо. В цілому такий змістовний розрив послаблює позиції та вплив точки довіри в дискурсі «за» вакцинацію. Перспективним у цьому напрямі вбачається постійне оновлення змісту відповідних розділів Дорож-

населення - це питання національної безпеки [8, с. 69]». Разом із тим, ця вузлова точка безпеки є по суті «пустим» знаком, оскільки вона конструюється текстово (номінаційно), але не відсилає до інших знаків, не упорядковує їхні значення. У цьому зв'язку варто зауважити суттєвий недолік даного документу, оскільки представлена у ньому *точка безпеки* не сприяє артикуляції практики, а отже, змістовно та структурно не посилює дискурс. Наповнення її знаками мало б передбачати роз'яснення безпекового аспекту, звернення до світової практики вакцинації у зв'язку з доведеним більш легким протіканням хвороби у вакцинованих громадян, визначення нагальної значущості вакцинації для держави і суспільства в умовах соціально-економічної кризи, спричиненої пандемією, тощо. Разом із тим, точка безпеки визначена пріоритетом інформаційної кампанії, тому вона має перспективу до практичної реалізації на рівні інших суб'єктів – творців дискурсу.

Іншою вузловою точкою, яка змогла б посилити дискурс «за» та до якої апелює точка безпеки, ми визначаємо *точку згуртування*. Державна політика вакцинації

Таблиця 1

Смислові акценти знаків¹ дискурсу супротиву

Запит у Google «Вакцина Pfizer статті у ЗМІ»		
Назва публікації	Назва медіа	Посилання
«Сильнодіючі засоби під виглядом Pfizer». СБУ розслідує підпільну вакцинацію в Україні	Суспільне	[22]
На Харківщині зіпсували понад 9 тисяч доз вакцини Pfizer	Новинарня	[23]
Чи справді вакцина BioNTech/Pfizer призводить до запалення серцевого м'яза	DW	[24]
Запит у Google «Вакцина Moderna статті у ЗМІ»		
У Скандинавії відмовляються від вакцини Moderna для молоді	BBC News. Ukraine	[25]
Штати досліджують зв'язок рідкісної хвороби зі щепленням вакциною Moderna	Українська правда	[26]
В ЗМІ розіслали фейкові листи про вакцину Moderna від імені Львівського медуніверситету	Детектор медіа	[27]
В Ісландії призупинили вакцинацію від COVID-19 препаратом Moderna через випадки побічних ефектів	Інтерфакс. Україна	[28]
Запит у Google «Вакцина Coronavac статті у ЗМІ»		
НАБУ расследует закупку вакцины от COVID-19. Что случилось и чем грозит?	Ліга Бізнес	[29]
Головна дослідниця вакцини Sinovac померла з підозрою на COVID – ЗМІ	Українська правда	[30]
У Китаї вперше визнали недостатню ефективність своїх вакцин	ЗахідНет	[31]
Запит у Google «Вакцина AstraZeneca статті у ЗМІ»		
У Великобританії після вакцинації AstraZeneca померла відома журналістка	Слово і діло	[32]
Вакцина AstraZeneca призводить до тромбозу вен у молодих і зрілих жінок	Слово і діло	[33]
Данія відмовиться від використання вакцини AstraZeneca – ЗМІ	Українська правда	[34]

1 Знаками виступають назви вакцин – phizer, moderna, coronavac, astrazeneca.

може формуватись, використовуючи зміст знаків національної консолідації, солідарності та єднання, позиціонуючи пандемію як образ зовнішнього ворога. Ця точка може включати знаки «подолання відмінностей» (вікових, етнічних, майнових, професійних тощо) та «прагнення до спільного блага чи мети» (приміром у вигляді образів здорової нації, досягнення добробуту тощо). У попередніх дослідженнях [20] ми аналізували таку модель конструювання соціальної згуртованості, як «*задля чогось/когось проти чогось/когось*». Емпіричним прикладом реалізації такої формули є Державна стратегія регіонального розвитку України до 2027 року [21]. У цьому документі стратегічною ціллю державної регіональної політики визначено «формування згуртованої держави в соціальному, гуманітарному, економічному, екологічному, безпековому та просторовому вимірах», що спрямована на посилення інтеграції регіональних просторів у загальноукраїнський (компонент: задля чогось) в умовах загрози зовнішньої

військової агресії (компонент: проти чогось) [21]. Слідуючи такому підходу, практику вакцинації можна розглядати як індивідуальний внесок у спільне соціальне благополуччя в умовах протистояння поширенню хвороби. У цьому зв'язку засобом посилення дискурсу вакцинації ми розглядаємо інтеграцію вузлової точки соціального згуртування та відповідних смислових значень, що можуть конструюватись не лише на рівні текстів нормативно-правових актів, але й у множинності інших текстів, що формують дискурс підтримки вакцинації – промов посадовців, інформаційних повідомлень відповідальних органів влади та в цілому в межах інформаційної кампанії з вакцинації.

Вузлові точки та артикуляції дискурсу «проти» у просторі нових медіа

Не менш важливим завданням для посилення позицій дискурсу підтримки вакцинації є аналіз змісту вузлових точок і способів артикуляції дискурсу, який ми номінуємо в якості дискурсу «проти» (чи дискурсу

супротиву) вакцинації. Ідентифікація таких знаків та артикуляцій є важливою, зважаючи на постійну боротьбу дискурсів у категоріях домінування та «периферійності».

Як ми зазначали вище, простором для відбору текстів для аналізу стали українськомовні публікації в Інтернет-ЗМІ України. Для встановлення ймовірних вузлових точок та аналізу їхнього змісту ми застосували онлайн-пошук у системі Google, що відповідає чотирьом знакам дискурсу – назвам вакцин. Відповідно було сформовано чотири запити: «вакцина Pfizer статті у ЗМІ», «вакцина Moderna статті у ЗМІ», «вакцина Coronavac статті у ЗМІ» та «вакцина AstraZeneca статті у ЗМІ». Вибір наведених вакцин в якості знаків дискурсу був зумовлений посиланням на них у проаналізованій вище Дорожній карті, а також наявності доступності для використання під час поточного проведення вакцинації в Україні. Пошук було здійснено 20 жовтня 2021 року. Часові аспекти виходу публікацій у фокусі нашого дослідження не відіграють суттєву роль, зважаючи на природу дискурсу, що постійно змінюється. За кожним запитом ми опрацювали перші 6 гугл-сторінок з публікаціями та сформуvalи таблицю заголовків матеріалів, що під час первинного ознайомлення містили ознаки приналежності дискурсу супротиву (див. табл. 1).

Аналізуючи дані таблиці та зміст наведених публікацій, ми дійшли висновку, що відмова від вакцинації може формуватись на підставі таких способів артикуляції, що сформовані довкола *вузлової точки «недовіри»*:

- *формування науково-медичних сумнівів* (непередбачуваність побочних наслідків, невивченість вакцин тощо);
- *дискредитація якості* (сумнівна якість вакцин, недотримання умов їхнього зберігання);
- *пряма чи опосередкована артикуляція знаку смерті* (висвітлення смертельних випадків).

Більш детальний аналіз смислових акцентів різних вакцин як знаків дискурсу супротиву засвідчує наявність відмінних практик їхньої артикуляції. Так, найбільшу кількість «слабких зон» має вакцина Pfizer, яка одночасно розглядається з позицій дискредитації якості (порушення умов зберігання, ймовірна підробка) та форму-

вання науково-медичних сумнівів (ймовірні публічні наслідки), а через таке конструювання відсилає і до латентної артикуляції знаку смерті.

Щодо вакцини Moderna найбільш поширеною артикуляцією постає формування науково-медичних сумнівів, що пов'язані з певними побочними наслідками її застосування для молодих людей. Разом із тим, для цієї вакцини не є актуалізованою артикуляція щодо дискредитації якості та умов зберігання.

Артикуляція знаку смерті найбільшою мірою властива вакцинам Coronavac та AstraZeneca, що пов'язано з активною практикою висвітлення смертельних випадків як наслідків вакцинації. Якщо Coronavac більшою мірою розкривається у смислових категоріях дискредитації якості (навіть термін «китайська вакцина» засвідчує змістовну відсилку до неналежної якості в межах існуючих схем соціального сприйняття), то у висвітленні вакцини AstraZeneca акцент зроблено на артикуляції науково-медичних сумнівів, пов'язаних з побічними наслідками її застосування.

Як бачимо, *вузлова точка недовіри* є центральною для дискурсу супротиву і такою, що каталізує конструювання інших пов'язаних точок, зокрема *вузлової точки небезпеки*. У цьому зв'язку дискурс супротиву передбачає більш простий спосіб його конструювання та відтворення у порівнянні з дискурсом згоди, оскільки для появи і закріплення першого достатньо артикуляції вузлової точки недовіри.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Реалізацію державної політики вакцинації в Україні навряд чи можна визнати передовою та ефективною у світовому масштабі. Основними чинниками такого стану речей варто визнати вкрай низький рівень довіри українців до інститутів медичної сфери, а також «периферійний» характер сконструйованого державою дискурсу підтримки вакцинації. Як засвідчили результати дискурс-аналізу, посилення жорсткості меж дискурсу у зв'язку із переходом від добровільного до обов'язкового характеру вакцинації для представників окремих професійних груп потенційно сприяє активізації ідентичності опору, що послаблює позиції дискурсу підтримки. Сконструйовані у цьому дискурсі вузлові точки довіри та безпеки є змістовно роз'єднаними,

оскільки формування довіри до вакцин не спирається на визнання державою їхньої абсолютної безпечності. Перспективним вбачається оновлення Дорожньої карти з метою висвітлення останніх наукових результатів тестування надійності та наслідків щеплення, що сприятиме об'єднанню точок довіри та безпеки. Остання вузлова точка має ознаки «пустого» знаку, оскільки вона конструюється текстово (номінаційно), але не відсилає до інших знаків, не упорядковує їхні значення, не сприяє артикуляції практики, а отже, не посилює дискурс. Наповнення «пустоти» можна реалізувати завдяки додатковому роз'ясненню безпекового компоненту в нормативних актах та медійному дискурсі. Варто акцентувати на необхідності конструювання ще однієї вузлової точки дискурсу підтримки вакцинації – точки згуртування. Державна політика вакцинації має артикулюватись, спираючись на знаки національної консолідації, солідарності та єднання, що постають як наслідок соціального сприйняття пандемії в образі спільного зовнішнього ворога.

Центральною вузловою точкою дискурсу супротиву вакцинації є точка недовіри. Аналіз змісту медіа-публікацій, що містили первинні ознаки приналежності дискурсу супротиву, засвідчив застосування трьох способів артикуляції – формування науково-медичних сумнівів (непередбачуваність побічних наслідків, невивченість вакцин

тощо); дискредитація якості (сумнівна якість вакцин, недотримання умов їхнього зберігання); пряма чи опосередкована артикуляція знаку смерті (висвітлення смертельних випадків). Кожна з чотирьох вакцин, що є доступними для щеплення в Україні, є «приєднаними» до вузлової точки недовіри: щодо кожної активно використовуються один чи декілька способів артикуляції дискурсу супротиву. Дослідження засвідчило особливий статус вузлової точки недовіри як точки каталізації інших вузлових точок та знаків, зокрема точки небезпеки. Варто підкреслити різні «навантаження» в конструюванні дискурсів підтримки та супротиву вакцинації: якщо для домінування дискурсу супротиву достатньо артикуляції точки недовіри, то дискурс підтримки вакцинації потребує конструювання різних знаків та вузлових точок для відтворення позицій домінування у полі боротьби дискурсів.

З огляду на це, на рівні державної політики доцільною вбачається змістовна інтеграція вузлових точок безпеки та довіри, а також конструювання нової вузлової точки згуртування, що мають артикулюватись не лише на рівні текстів нормативно-правових актів, але й у множинності інших текстів, що формують дискурс підтримки вакцинації – промов посадовців, інформаційних повідомлень відповідних органів влади, інформаційної кампанії з вакцинації в цілому.

Отримано 02.12.2021

Список літератури

1. До України з Індії прилетів літак із першою партією вакцин від коронавірусу – Степанов. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-litak-vaktsyna-prybuttia/31117165.html> (дата звернення: 21.10.2021).
2. В Україні розпочали щеплення вакциною CoronaVac. URL: <https://www.facebook.com/moz.ukr/posts/1827926864037077> (дата звернення: 21.10.2021).
3. Вакцинація від коронавірусу в Україні. Липень 2021. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/reference/coronavirus/vaccination/ukraine/2021-07/> (дата звернення: 21.10.2021).
4. Hamel, L., Kirzinger, A., Mu ana, C., & Brodie, M. KKF COVID-19 Vaccine Monitor: December 2020. The KaiserFamily Foundation, December 15, 2020. URL: <https://www.kff.org/coronavirus-covid-19/report/kff-covid-19-vaccine-monitor-december-2020/> (дата звернення: 10.12.2021).
5. Вакцинація від коронавірусу в Україні. Грудень 2021. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/reference/coronavirus/vaccination/ukraine/2021-12/> (дата звернення: 10.12.2021).
6. Covid map: Coronavirus cases, deaths, vaccinations by country. URL: <https://www.bbc.com/news/world-51235105> (дата звернення: 25.12.2021).
7. Scannell D., Desens L., Guadagno M., Tra Yo., Acker E., Sheridan K., Rosner M., Mathieu J., and Fulk M. COVID-19 Vaccine Discourse on Twitter: A Content Analysis of Persuasion Techniques, Sentiment and Mis/Disinformation. Journal of Health Communication. 2021. Vol. 26, № 7. P. 443-459.
8. Дорожня карта з впровадження вакцини від гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, і проведення масової вакцинації у відповідь на пандемію COVID-19 в Україні у 2021-2022 роках: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 24 грудня 2020 р. №3018. URL: https://moz.gov.ua/uploads/5/27921-dn_3018_24_12_2020_dod.pdf (дата звернення: 21.10.2021).
9. Puri N., Coomes E.A., Haghbayan H., Gunaratne K. Social media and vaccine hesitancy: new updates for the era of COVID-19 and globalized infectious diseases. Human

- Vaccines & Immunotherapeutics. 2020. Vol.16(11). P. 2586-2593.
11. Wei Wu, Lyu H., Luo J. Characterizing Discourse about COVID-19 Vaccines: A Reddit Version of the Pandemic Story. *Health Data Science*. 2021. Vol. 11. URL: <https://doi.org/10.34133/2021/9837856> (дата звернення: 10.11.2021).
  12. Sastramidjaja Ya., Rosli, A.A. Tracking the Swelling COVID-19 Vaccine Chatter on TikTok in Indonesia. *Perspective*. 2021, №82. P. 1-12.
  13. Chou Wen-Ying S., Budenz A. Considering Emotion in COVID-19 Vaccine Communication: Addressing Vaccine Hesitancy and Fostering Vaccine Confidence. *Health Communication* 2020. V.35(14) P. 1718-1722.
  14. #ЯНеБоюсяВакцинуватися. Як українські медіа впливають на вакцинацію проти Covid-19. URL: <https://imi.org.ua/monitorings/yaneboyusyavaktsynuvatysya-yak-ukrayinski-media-vplyvayut-na-vaktsynatsiyu-proty-covid-19-i37354> (дата звернення: 10.12.2021).
  15. Ставлення українців до епідемії КОВІД-19 та вакцинації. Контент-аналіз обговорення вакцини від коронавірусу у соціальних мережах у жовтні-листопаді 2020 року, напередодні початку світової кампанії з вакцинації. URL: <http://journal.online/socialmediavaccination> (дата звернення: 10.12.2021).
  16. Бойко Д.М., Нехаєнко О.В. Дискурс вакцинації від COVID-19: моделювання дискурсивних практик (на прикладі донорів плазми крові) // Габітус. Херсон: Видавничий дім «Гельветика» - 2021 – Вип.29 – с. 16-21 DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.29.2> (дата звернення: 10.12.2021).
  17. Laclau E., Mouffe Ch. *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. London: Verso. 2014. 208 p.
  18. Laclau E. *The impossibility of society. Theory of Ideology*. 1983. №7(1-2). P. 21-24.
  19. Castells M. *The Power of Identity*. 2nd edition. Wiley-Blackwell. 2010. 538 p.
  20. Кастельс М. *Власть коммуникации. М.: Высшая Школа Экономики*, 2016. 565 с.
  21. Дейнеко О.О. Дискурс-устрій соціальної згуртованості як категорії соціальної політики: досвід застосування критичного дискурс-аналізу. *Український соціум*. №2 (77). 2021. С. 140-153.
  22. Державна стратегія регіонального розвитку на 2021-2027 роки: Постанова КМУ від 5 серпня 2020 р. № 695. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення 10.12.2021).
  23. «Сильнодіючі засоби під виглядом Pfizer». СБУ розслідує підпільну вакцинацію в Україні. URL: <https://suspilne.media/94494-sbu-rozslidue-nezakonne-ve-zenna-v-ukrainu-zasobiv-pid-vigladom-vakcini-pfizer/> (дата звернення: 20.10.2021).
  24. На Харківщині зіпсували понад 9 тисяч доз вакцини Pfizer. URL: <https://novynarnia.com/2021/07/15/nakharkivschyni-zipsuvaly-ponad-9-tysyach-doz-vaktsynypfizer/> (дата звернення: 20.10.2021).
  25. Чи справді вакцина BioNTech/Pfizer призводить до запалення серцевого м'яза. URL: <https://www.dw.com/uk/chy-spravdi-vaktsyna-biontech-pfizer-pryzvodyt-dozapalennia-sertsevoho-miaza/a-57364378> (дата звернення: 20.10.2021).
  26. У Скандинавії відмовляються від вакцини Moderna для молоді. URL : <https://www.bbc.com/ukrainian/news-58835690> (дата звернення: 20.10.2021).
  27. Штати досліджують зв'язок рідкісної хвороби зі щепленням вакциною Moderna. URL : <https://www.pravda.com.ua/news/2021/08/20/7304423/> (дата звернення: 20.10.2021).
  28. В ЗМІ розіслали фейкові листи про вакцину Moderna від імені Львівського мед університету. URL: <https://ms.detector.media/trendi/post/28262/2021-10-07-vzmi-rozislaly-feykovi-lysty-pro-vaktsynu-moderna-vid-imeni-lvivskogo-meduniversytetu/> (дата звернення: 20.10.2021).
  29. В Ісландії призупинили вакцинацію від COVID-19 препаратом Moderna через випадки побічних ефектів. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/772607.html> (дата звернення: 20.10.2021).
  30. НАБУ расследует закупку вакцины от COVID-19. Что случилось и чем грозит? URL: <https://biz.liga.net/ekonomika/fmcg/article/nabu-rassleduet-zakupku-vaktsiny-ot-covid-19-chto-sluchilos-i-chem-grozit-razbor> (дата звернення: 20.10.2021).
  31. Головна дослідниця вакцини Sinovac померла з підозрою на COVID – ЗМІ. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2021/07/8/7299931/> (дата звернення: 20.10.2021).
  32. У Китаї вперше визнали недостатню ефективність своїх вакцин. URL : https://zaxid.net/u_kitayi_vpershe_viznali_nedostatnyu_efektivnist_svoiyh_vaktsin_n1517208 (дата звернення: 20.10.2021).
  33. У Великобританії після вакцинації AstraZeneca померла відома журналістка. URL : <https://www.slovoidilo.ua/2021/05/28/novyna/svit/velykobrytaniyi-pislya-vakcynacziyi-astrazeneca-pomerla-vidoma-zhurnalistka-zmi> (дата звернення: 20.10.2021).
  34. Вакцина AstraZeneca призводить до тромбозу вен у молодих і зрілих жінок. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/03/17/novyna/svit/vakcyna-astrazeneca-pryzvodyt-trombozu-ven-molodyx-zrilyx-zhinok-nimeczki-zmi> (дата звернення: 20.10.2021).
  35. Данія відмовиться від використання вакцини AstraZeneca – ЗМІ. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2021/04/14/7290172/> (дата звернення: 20.10.2021).

Александра Дейнеко

кандидат социологических наук, доцент, доцент кафедры прикладной социологии и социальных коммуникаций, доцент кафедры социологии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина, площадь Свободы, 4, Харьков, 61122, Украина, e-mail: deineko@karazin.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-3659-0861>

Ольга Филиппова

кандидат социологических наук, доцент, доцент кафедры социологии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина, площадь Свободы, 4, Харьков, 61122, Украина, e-mail: ofilippova@karazin.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-8242-551X>

(НЕ)ДОВЕРИЕ, (БЕЗ)ОПАСНОСТЬ И СПЛОЧЕННОСТЬ: ДИСКУРСЫ ВАКЦИНАЦИИ В УКРАИНЕ

Статья посвящена анализу дискурсов вакцинации как способам конструирования и преобразования социальной реальности. Вакцинация рассматривается, во-первых, как направление государственной политики в социально-медицинской сфере; во-вторых, в качестве основы воплощения легитимизирующей идентичности или конструирования идентичности сопротивления. На основе концепции идентичности М. Кастельса и теории дискурса Э. Лакло и Ш. Муффа выделены два дискурса, сосуществующих в антагонистической борьбе – «за» (поддержку) и «против» (сопротивление) вакцинации. Подчеркивается, что государство выступает главным субъектом формирования дискурса «за» вакцинацию, конструируя легитимизирующую идентичность. Отмечено, что узловые точки данного дискурса проанализированы в пространстве нормативно-правовых актов, в частности, в Дорожной карте по внедрению вакцины от COVID-19. Данный дискурс конструируется на узловых точках инклюзии (быть вакцинированным означает «быть включенным») и иметь доступ к определенным благам), доверия (к медицинской сфере и самим вакцинам) и безопасности (что определяется как на индивидуальном, так и на национальном уровне). Дискурс «против» вакцинации, являющийся основой формирования идентичности сопротивления, характеризуется отсутствием главного субъекта его конструирования. Важными становятся не столько особенности статуса субъектов конструирования дискурса, сколько каналы его объективации, в качестве которых выступают средства массовой информации. Узловые точки дискурса «против» вакцинации проанализированы в контексте новых медиа – украиноязычных публикациях в Интернет-СМИ Украины как пространства «культуры свободы», создающего основы перехода от массовых коммуникаций к массовым самокоммуникациям. Такой дискурс конструируется на взаимосвязанных узловых точках недоверия и опасности (формирование научно-медицинских сомнений, дискредитация качества вакцин, прямая или косвенная артикуляция знака смерти). Отмечено, что проведенное исследование зафиксировало исключительную значимость недоверия как точки катализации других узловых точек и знаков. Конструирование дискурсов поддержки и сопротивления вакцинации происходит по разным алгоритмам: если в поле борьбы дискурсов для доминирования дискурса сопротивления достаточно артикуляции точки недоверия, то для дискурса поддержки вакцинации необходимо конструирование различных знаков и узловых точек для воспроизводства позиций его доминирования. Сформулирован вывод, что государственная политика должна предусматривать содержательную интеграцию узловых точек безопасности и доверия, а также конструирование новой узловой точки сплочения, которые должны артикулироваться не только в нормативно-правовом поле, но и в множественности дискурсивных полей, формирующих дискурс поддержки вакцинации (речи должностных лиц, информационные сообщения соответствующих органов власти, организация и проведение информационной кампании по вакцинации и т.д.).

Ключевые слова: дискурс, вакцинация, легитимизирующая идентичность, идентичность сопротивления, (не)доверие, (без)опасность, сплочение.

Oleksandra Deineko

PhD in Sociology, Associate Professor Department of Applied Sociology and Social Communications, Associate Professor Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61122, Ukraine, e-mail: deineko@karazin.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-3659-0861>

Olga Filippova

PhD in Sociology, Associate Professor Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61122, Ukraine, e-mail: ofilippova@karazin.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-8242-551X>

(DIS)TRUST, (UN)SAFETY AND COHESION: DISCOURSES OF VACCINATIONS IN UKRAINE

The article is devoted to the analysis of vaccination discourses as ways of constructing and transforming social reality. Vaccination is considered, firstly, as a direction of state policy in the social and medical sphere; secondly, as a basis for realizing a legitimizing identity or constructing a resistance identity. Based on M. Castells' concept of identity and the theory of discourse by E. Laclós and C. Mouffe, two discourses are distinguished that coexist in an antagonistic struggle – “for” (support) and “against” (resistance) to vaccination. The state is the main subject of the formation of the discourse for vaccination, constructing a legitimizing identity. The nodal points of this discourse are analyzed in the sphere of the regulatory law, particularly, in the Roadmap for COVID-19 Vaccines. This discourse is constructed on the nodal points of inclusion (being vaccinated means “being included” and having access to certain benefits), trust (in health care system and the vaccines), safety (both on the individual and national levels). The discourse “against” vaccination, which is the basis for the formation of the resistance identity, is characterized by the absence of the main subject of its construction. The channels of its objectification through which the media act becomes more significant than the status of the discourse constructing subjects. The nodal points of this discourse are analyzed in the context of new media – Ukrainian-language publications of the online media in Ukraine – as a space of the “culture of freedom” that creates the basis for the transition from mass communications to mass self-communications. Such discourse is constructed on interconnected nodal points of distrust and unsafety (the formation of scientific and medical doubts, discrediting the quality of vaccines, direct or indirect articulation of the sign of death). This study has recorded the exceptional significance of distrust as a point of catalyzing other nodal points and signs. The construction of discourses of support and resistance to vaccination occurs according to different algorithms: if, in the field of discourse struggle, the articulation of the point of distrust is sufficient for the dominance of the discourse of resistance, then for the discourse of support for vaccination it is necessary to construct various signs and nodal points to reproduce the positions of its dominance. It is obviously that public policy should provide for the meaningful integration of the nodal points of security and trust, as well as the construction of a new nodal point of rallying, which should be articulated not only in the legal framework, but also in the plurality of discourse fields that form the discourse of support for vaccination (speech officials, communications from the responsible authorities and generally within the vaccination information campaign).

Keywords: *discourse, vaccination, legitimizing identity, identity of resistance, (dis)trust, (un)safety, cohesion.*

References

1. A plane with the first batch of coronavirus vaccine arrived in Ukraine from India – Stepanov. (2021) [online]. Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-litak-vaktsynaprybuttia/31117165.html> (date of appeal: 21.10.2021).
2. Vaccination with CoronaVac vaccine has started in Ukraine. (2021) [online]. Available at: <https://www.facebook.com/moz.ukr/posts/1827926864037077> (date of appeal: 21.10.2021).
3. Vaccination against coronavirus in Ukraine. July 2021. (2021) [online]. Available at: <https://index.minfin.com.ua/ua/reference/coronavirus/vaccination/ukraine/2021-07> (date of appeal: 21.10.2021).
4. Hamel, L., Kirzinger, A., Mu ana, C., & Brodie, M. (2020). KKF COVID-19 Vaccine Monitor: December 2020. The Kaiser Family Foundation, December 15, 2020. [online]. Available at: <https://www.kff.org/coronavirus-covid-19/report/kff-covid-19-vaccine-monitor-december-2020/> (date of appeal: 21.10.2021).
5. Vaccination against coronavirus in Ukraine. December 2021. [online]. Available at: <https://index.minfin.com.ua/ua/reference/coronavirus/vaccination/ukraine/2021-12/> (date of appeal: 10.12.2021).
6. Covid map: Coronavirus cases, deaths, vaccinations by country. 2021 [online]. Available at: <https://www.bbc.com/news/world-51235105> (date of appeal: 25.12.2021).
7. Scannell, D., Desens, L., Guadagno, M., Tra, Yo., Acker, E., Sheridan, K., Rosner, M., Mathieu, J., and Fulk, M. (2021). 'COVID-19 Vaccine Discourse on Twitter: A Content Analysis of Persuasion Techniques, Sentiment and Mis/Disinformation'. *Journal of Health Communication*. Vol. 26 (7), 443-459.
8. Roadmap for the SARS-CoV-2 coronavirus acute respiratory disease vaccine and mass vaccination in response to the COVID-19 pandemic in Ukraine in 2021-2022: Order of the Ministry of Health of Ukraine from December 24, 2020 №3018. 2020 [online]. Available at: URL: https://moz.gov.ua/uploads/5/27921-dn_3018_24_12_2020_dod.pdf (date of appeal: 21.10.2021).
9. Puri, N., Coomes, E.A., Haghbayan, H., Gunaratne, K. (2020). 'Social media and vaccine hesitancy: new updates for the era of COVID-19 and globalized infectious diseases'. *Human Vaccines & Immunotherapeutics*, 16(11), 2586-2593.
10. Wei, Wu, Lyu, H., Luo, J. (2021). 'Characterizing Discourse about COVID-19 Vaccines: A Reddit Version of the Pandemic Story'. *Health Data Science*, 11. [online]. Available at: <https://doi.org/10.34133/2021/9837856> (date of appeal: 10.11.2021).
11. Sastramidjaja, Ya., Rosli, A.A. (2021). 'Tracking the Swelling COVID-19 Vaccine Chatter on TikTok in Indonesia'. *Perspective*, 82, 1-12.
12. Chou Wen-Ying S., Budenz A. (2020). 'Considering Emotion in COVID-19 Vaccine Communication: Addressing Vaccine Hesitancy and Fostering Vaccine Confidence'. *Health Communication*, 35(14), 1718-1722.
13. #I'm NOT afraid to get vaccinated. How the Ukrainian media influences the vaccination against Covid-19. 2021 [online]. Available at: <https://imi.org.ua/monitorings/yaneboyusyavaktsynuvatysya-yak-ukrayinski-media-vplyvayut-na-vaktsynatsiyu-proty-covid-19-i37354> (date of appeal: 10.12.2021).

14. Attitudes of Ukrainians to the COVID-19 epidemic and vaccination. Content analysis of the discussion of the coronavirus vaccine in social networks in October-November 2020, ahead of the start of the global vaccination campaign. 2020 [online]. Available at: <http://journlab.online/socialmediavaccination> (date of appeal: 10.12.2021).
15. Boiko, D.M., Nekhaienko, O.V. (2021). 'Dyskurs vaktsynatsii vid COVID-19: modeliuвання dyskursyvykh praktyk (na prykladi donoriv plazmy krovi)' [Discourse of vaccination from COVID-19: modeling of discursive practices (on the example of blood plasma donors)] Journal «Habitus», 29, 16-21.
16. Laclau E., Mouffe Ch. (2014). Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics. London: Verso.
17. Laclau E. (1983). 'The impossibility of society'. Theory of Ideology, 7(1-2), 21-24.
18. Castells M. (2010). The Power of Identity. 2nd edition. Wiley-Blackwell.
19. Castells M. (2016). The power of communication. Moscow: Higher School of Economics [in Russian].
20. Deineko, O.O. (2021). 'Dyskurs-ustrii sotsialnoi zghurtovanosti yak katehorii sotsialnoi polityky: dosvid zastosuvannya krytychnoho dyskurs-analizu' [Discourse-structure of social cohesion as a category of social policy: experience of the critical discourse analysis]. Ukrainian society, 2 (77), 140-153. [in Ukrainian].
21. State Strategy for Regional Development for 2021-2027: Resolution of the Cabinet of Ministers dated by August 5, 2020 № 695. [online]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text> (date of appeal: 10.12.2021).
22. "Powerful stuuf under the guise of Pfizer". SBU investigates underground vaccination in Ukraine. [online]. Available at: <https://suspilne.media/94494-sbu-rozslidue-nezakonne-vezenna-v-ukrainu-zasobiv-pid-vigladom-vakcini-pfizer/> (date of appeal: 20.10.2021).
23. More than 9,000 doses of Pfizer vaccine spoiled in Kharkiv region. [online]. Available at: <https://novynarnia.com/2021/07/15/na-kharkivschyni-zipsuvaly-ponad-9-tysyach-doz-vaktsyny-pfizer/> (date of appeal: 20.10.2021).
24. Does BioNTech/Pfizer really cause inflammation of the heart muscle? [online]. Available at: <https://www.dw.com/uk/chy-spravdi-vaktsyna-biontech-pfizer-pryzvodyt-do-zapalennia-sertsevoho-miaz/a-57364378> (date of appeal: 20.10.2021).
25. Moderna vaccine for young people is being abandoned in Scandinavia. [online]. Available at: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-58835690> (date of appeal: 20.10.2021).
26. States are investigating the link between a rare disease and vaccination with the Moderna vaccine. [online]. Available at: <https://www.pravda.com.ua/news/2021/08/20/7304423/> (date of appeal: 20.10.2021).
27. Fake letters about the Moderna vaccine on behalf of Lviv Medical University were sent to the media. [online]. Available at: <https://ms.detector.media/trendi/post/28262/2021-10-07-v-zmi-rozislaly-feykovilysty-pro-vaktsynu-moderna-vid-imeni-lvivskogo-meduniversytetu/> (date of appeal: 20.10.2021).
28. In Iceland vaccination against COVID-19 with Moderna has been suspended due to side effects. [online]. Available at: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/772607.html> (date of appeal: 20.10.2021).
29. NABU is investigating the purchase of a vaccine from COVID-19. What happened and what threatens? [online]. Available at: <https://biz.liga.net/ekonomika/fmcg/article/nabu-rassleduet-zakupku-vaktsyny-ot-covid-19-cho-to-sluchilos-i-chem-grozit-razbor> (date of appeal: 20.10.2021).
30. The lead researcher of the Sinovac vaccine has died on suspicion of COVID - the media. [online]. Available at: <https://www.pravda.com.ua/news/2021/07/8/7299931/> (date of appeal: 20.10.2021).
31. China has for the first time acknowledged the ineffectiveness of its vaccines. [online]. Available at: https://zaxid.net/u_kitayi_vpershe_viznati_nedostatnyu_efektivnist_svoyih_vaktsin_n1517208 (date of appeal: 20.10.2021).
32. A well-known journalist has died in the UK following the AstraZeneca vaccination. [online]. Available at: <https://www.slovoidilo.ua/2021/05/28/novyna/svit/velykobrytaniyi-pislya-vakcynacziyi-astrazeneca-pomerla-vidoma-zhurnalistka-zmi> (date of appeal: 20.10.2021).
33. AstraZeneca vaccine causes venous thrombosis for young and mature women. [online]. Available at: <https://www.slovoidilo.ua/2021/03/17/novyna/svit/vakcyna-astrazeneca-pryzvodyt-trombozu-ven-molodyx-zriylx-zhinok-nimeczki-zmi> (date of appeal: 20.10.2021).
34. Denmark will abandon the use of AstraZeneca - the media. [online]. Available at: <https://www.pravda.com.ua/news/2021/04/14/7290172/> (date of appeal: 20.10.2021).

УДК 316.378:004.9

DOI: 10.26565/2077-5105-2021-26-06

Ольга Кислова

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри методів соціологічних досліджень соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна, e-mail: olga.kyslova@karazin.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-2241-1313>

Марк Агарков

магістрант соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна

ВПЛИВ КОРОНАВІРУСНОЇ ПАНДЕМІЇ НА РОЗВИТОК ВИЩОЇ ОСВІТИ: ЕКСПЕРТНА ДУМКА

У статті досліджується думка міжнародних експертів щодо впливу пандемії COVID-19 на трансформацію сфери вищої освіти. Проаналізовано дані, представлені у публікаціях, що були розміщені на міжнародному новинному ресурсі University World News з 1 березня по 15 жовтня 2020 року в розділі «coronavirus crises». Зазначається, що, з огляду на ці публікації, найбільш обговорюваною темою є стратегія майбутнього розвитку вищої освіти (стратегічним питанням було присвячено 26 % аналізованих текстів). Акцентується увага на тому, що пандемія виявила непристосованість концепції прямого навчання (незважаючи на його безперечні переваги) до кризових ситуацій на кшталт пандемії COVID-19, коли викладачі та студенти не мають можливості безпосереднього спілкування в навчальній аудиторії. Підкреслюється, що, незважаючи на варіативність думок експертів стосовно перспектив розвитку вищої освіти в глобальному контексті, негативних оцінок значно менше, ніж можна було очікувати: 33 % експертів позитивно оцінюють ініційовані пандемією зміни у сфері вищої освіти, пропонують розглядати пандемічну кризу як каталізатор, що прискорює вирішення існуючих проблем, зокрема необхідність формування нового бачення стратегічного розвитку освітньої галузі з урахуванням майбутнього превалювання дистанційних та онлайн-форм навчання. Тема фінансування виявилася найболючішою. Більшість експертів негативно оцінюють перспективи, пов'язані зі значним зменшенням державного фінансування, без якого університетам важко вижити не тільки в кризових умовах пандемії, а й у постковідному майбутньому. Недостатнє фінансування призвело до практики скорочення викладачів, що згодом негативно вплине на всю систему вищої освіти, оскільки саме викладачі мають наповнити змістом курси, побудовані у форматі доповненого навчання, розробити відповідний педагогічний дизайн та супроводжувати студентів у навчальному процесі.

Ключові слова: *система вищої освіти, коронавірусна пандемія, онлайн-навчання, доповнене навчання, постковідне майбутнє.*

Постановка проблеми

Пандемія коронавірусу суттєво змінила людське існування, вплинула на всі сфери людської діяльності, зокрема на сферу вищої освіти, яка була вимушена спішно адаптуватися до нових умов шляхом екстреного переходу до дистанційних та онлайн-форм навчання. Вперше в історії система вищої освіти опинилась в екстраординарній ситуації, коли вся освітня діяльність була переведена в дистанційний режим.

Незважаючи на те, що організація дистанційної освіти із застосуванням інформаційно-комп'ютерних засобів комунікації має вже досить тривалу історію та певний досвід, пандемічна криза висвітлила низку проблем, пов'язаних з різними аспектами функціонування і розвитку освітньої діяльності. Накопичений досвід створення дистанційних курсів та поширення цифрових навчальних матеріалів виявився недостатнім для організації повноцінного відда-

леного навчання та усунення психологічних проблем, пов'язаних з необхідністю ізоляції та спілкування лише у штучному середовищі. В результаті виявилось протиріччя між масштабним переходом всієї системи вищої освіти на дистанційний формат функціонування та недостатньою готовністю учасників освітнього процесу до роботи в умовах нових вимог, викликаних пандемією COVID-19. У зв'язку з цим актуалізується необхідність осмислення досвіду пристосування вищої школи до пандемічних умов та визначення потенційних шляхів розвитку вищої освіти у «постковідну епоху».

Аналіз публікацій за обраною темою

Дослідженню проблем сфери вищої освіти, зумовлених пандемією COVID-19, сьогодні присвячено багато наукових публікацій. Серед них можна назвати роботи В. Бакірова, Д. Бенхаюн та Р. Чао, які аналізують глобальні перспективи розвитку університетів [1; 11; 14]. О. Джедже-ра, О. Юрчук, А. Заслужена, І. Зайцева зосереджуються на вивченні психологічних аспектів дистанційного навчання за умов пандемії [3;4]. М. Де Мунк та Г. Паскаль акцентують увагу на тому, наскільки важливим для нас є безпосереднє спілкування в аудиторії без якого втрачаються найважливіші якості освіти [2]. Результати емпіричних досліджень впливу пандемії COVID-19 на освітянську галузь представлені в багатьох публікаціях (див., наприклад: [12; 13; 16-19]). Т. Холлвек та А. Дусет аналізують досвід «пандемічної педагогіки» [15]. Про-

те серед експертів й досі немає одностайної думки щодо того, який шлях розвитку системи вищої освіти є оптимальним, що можуть зробити освітяни для ефективного пристосування до нових умов та інтеграції переваг традиційної освіти з перевагами новітніх технологій комунікації та навчання.

Метою статті є визначення впливу пандемії COVID-19 на розвиток вищої освіти, в тому числі української, на підставі здійсненого нами якісного дослідження, зокрема аналізу публікацій, розміщених на міжнародному новинному ресурсі University World News [21] з 1 березня по 15 жовтня 2020 року у розділі «coronavirus crises».

Вибір зазначеного новинного ресурсу зумовлений тим, що він є авторитетною серед експертів вищої освіти платформою, де висвітлюються як злободенні питання освітньої галузі, так і перспективи її розвитку. До того ж University World News представляє всі регіони світу, що дає можливість розглядати цей ресурс як своєрідний «барометр», що адекватно відображає стан світової вищої освіти.

Головний фокус нашої уваги був зосереджений на загальноосвітніх тенденціях у сфері вищої освіти та особливостях її розвитку в Європі. Отже, аналізу підлягали всі публікації, що стосуються глобальних проблем та світових трендів вищої освіти (114 статей), проблем та досвіду європейських університетів (74 статті). Додатково до аналізу були залучені публікації експертів США (27) та Китаю (18) – країн, що є головними постачальниками освітніх техноло-

Таблиця 1

Таблиця спряженості ознак «регіон» та «оцінка змін у сфері вищої освіти, зумовлених коронавірусною пандемією» (аналіз стандартизованих залишків)

Регіон		Оцінка			Загалом
		Нейтральна	Позитивна	Негативна	
Світ	Частота	45	41	28	114
	Очікувана частота	33,8	38,2	42,1	114,0
	Стандартизований залишок	1,9	,5	-2,2	
Європа	Частота	17	24	33	74
	Очікувана частота	21,9	24,8	27,3	74,0
	Стандартизований залишок	-1,0	-,2	1,1	
США	Частота	4	5	18	27
	Очікувана частота	8,0	9,0	10,0	27,0
	Стандартизований залишок	-1,4	-1,3	2,5	
Китай	Частота	3	8	7	18
	Очікувана частота	5,3	6,0	6,6	18,0
	Стандартизований залишок	-1,0	,8	,1	
Загалом	Частота	69	78	86	233

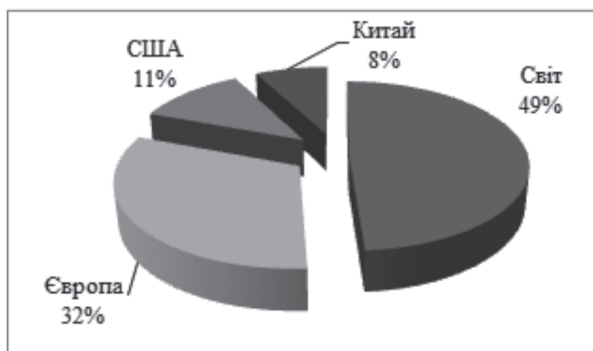

Рисунок 1. Розподіл аналізованих публікацій за регіональною специфікою

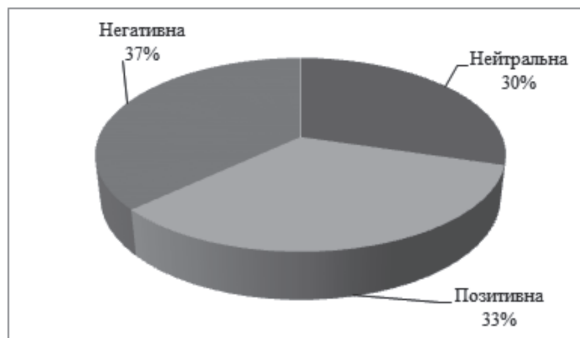

Рисунок 2. Оцінки експертів щодо змін у сфері вищої освіти, зумовлених пандемією коронавірусу

гій EdTech, які сьогодні відіграють безпрецедентну роль не лише в освітньому процесі, а й у формуванні «пандемічної політики» та «пандемічної педагогіки» (див. рис. 1).

Аналізуючи вміст публікацій, можна відмітити очікувану тенденцію обговорення різноманітних негативних наслідків, що спричинила коронавірусна пандемія в галузі вищої освіти. Проте викликає подив та зацікавлення інша тенденція – розгляд кризи освіти як чинника, що сприяє висвітленню давно назрілих проблем та водночас провокує прискорення трансформаційних процесів в освітній сфері. Так, третина експертів оцінювали трансформації у вищій освіті, зумовлені пандемією, в цілому позитивно (33%); 30% публікацій містять нейтральні оцінки та презентують точку зору, що позитивні та негативні наслідки майже урівноважені, 37% фокусуються лише на негативних аспектах (рис. 2).

Якщо розглянути розподілення експертних оцінок щодо змін у сфері вищої освіти в контексті регіональної специфіки, то можна виділити такі тенденції (див. рис. 3)¹. По-перше, у США та країнах Європи домінує негативна оцінка трансформаційних зсувів у вищій освіті. Майже половина новин зі США та понад третини з Європи мають негативне емоційне забарвлення. Експерти з цих регіонів схильні фо-

кусуватись на негативних наслідках та прогнозах. При цьому в університетських новинах США статистично значуще превалює негативна інформація² (див. табл.1).

По-друге, привертає увагу, що, незважаючи на варіативність думок експертів стосовно перспектив розвитку вищої освіти в глобальному контексті, негативних оцінок значно менше, ніж можна було очікувати (див. табл. 1)³.

По-третє, Китай виступає єдиним регіоном, де позитивне емоційне забарвлення

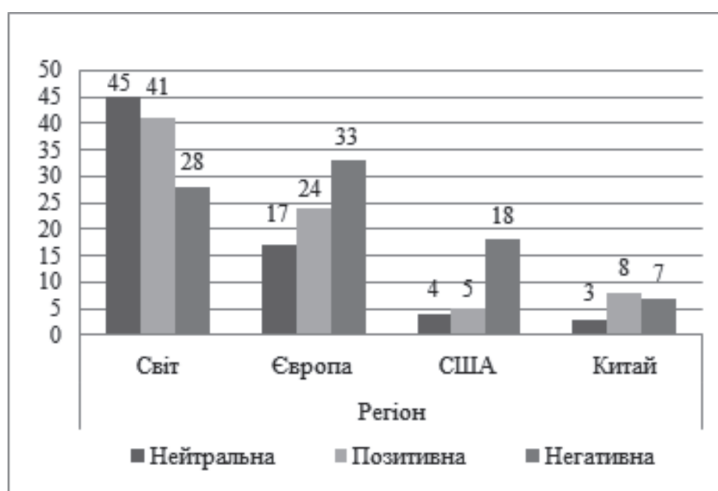

Рисунок 3. Експертні оцінки змін у сфері вищої освіти за регіонами (частоти)

новин превалює. Китайські експерти переважно розглядають кризу освіти, спричи-

² Стандартизований залишок дорівнює 2.5, тобто спостережувана частота негативних оцінок у новинах США статистично значуще (на рівні 5 %) перебільшує очікувану частоту (див. табл.1).

³ Стандартизований залишок дорівнює -2.2, тобто спостережувана частота негативних оцінок в університетських новинах щодо загальноосвітніх тенденцій розвитку вищої освіти менше за очікувану частоту та ця відмінність є статистично значущою на рівні 5 % (див. табл.1).

¹ Кількісний аналіз взаємозв'язку ознак «регіон» та «оцінка змін у сфері вищої освіти» продемонстрував наявність статистично значущого помірною зв'язку (статистична значущість Хі-квадрат Пірсона дорівнює 0,001, коефіцієнт спряженості дорівнює 0,3).

нену COVID, як можливість для розвитку, що, ймовірно, пов'язано з китайською ментальністю, де навіть написання слова «криза» складається з двох ієрогліфів «небезпека» та «можливість».

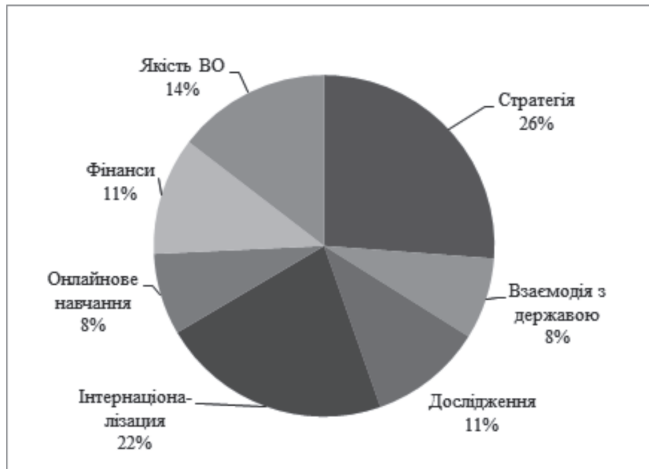

Рисунок 4. Співвідношення проблем, порушених у публікаціях University World News з 1 березня по 15 жовтня 2020 року

Враховуючи неоднозначність оцінок експертів щодо змін у сфері вищої освіти, спровокованих коронавірусною пандемією, проаналізуємо, які саме проблеми викликають найбільше занепокоєння в контексті прогнозування перспектив подальшого розвитку освітянської галузі. Аналіз змісту публікацій надає можливість згрупувати порушені експертами питання, виокремити найактуальніші проблеми розвитку вищої освіти у постковідному світі та проранжувати їх: (1) стратегія майбутнього розвитку вищої освіти (26%), (2) інтернаціоналізація освіти (22%), (3) якість вищої освіти (14%), (4) наукові дослідження та конференції (11%), (5) фінансові питання (11%), (6-7) онлайн-навчання (8%) та взаємодія з державою (8%) (див. рис. 4).

Найчастіше в аналізованих текстах дискутувалися *стратегічні питання розвитку університетів* та аналізувалися різноманітні шляхи пристосування до змін, спровокованих пандемією. Експертів цікавило, які кроки необхідно зробити аби залишитися конкурентоспроможними, аби не втратити основні функції освіти. Окремі автори фокусували увагу на тому, що для деяких закладів вищої освіти спровокована пандемією криза

стане останньою, якщо вони на тлі поточних тактичних питань не зможуть запропонувати та впровадити життєздатні стратегії виживання у постковідному світі, в умовах домінування онлайн-форм навчання.

Незважаючи на труднощі, викликані пандемією, значна частина експертів вважають, що вона прискорила вирішення багатьох актуальних питань та підштовхнула університети зробити те, на що вони довго не наважувалися: перебудувати власну стратегію, переглянути підходи до прийняття управлінських рішень, посилити співпрацю з місцевою громадою, запровадити онлайн-навчання тощо. Отже, сучасна криза довела важливість гнучкості та адаптивності для сталого розвитку системи вищої освіти в цілому та конкретних університетів, зокрема [14]. Значна кількість публікацій присвячена роздумам та пропозиціям стосовно нової моделі вищої освіти, яка повинна інтегрувати здобутки традиційної форми навчання та можли-

ливостей новітніх інформаційних технологій (див., наприклад, [11]). Оцінки експертів щодо сучасних зрушень, пов'язаних зі змінами стратегій університетів, розподілені майже рівномірно: трохи менше третини експертів вважають вимушені трансформації позитивним явищем, оскільки необхідність змін давно вже назріла, а пандемія лише прискорила їх; дещо більше третини нега-

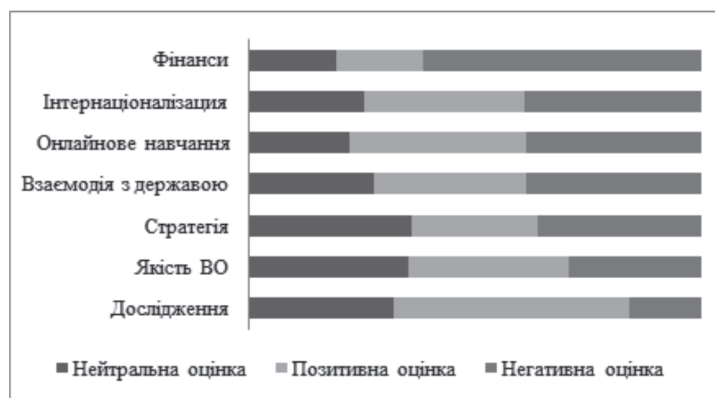

Рисунок 5. Експертні оцінки змін різних аспектів діяльності у сфері вищої освіти

тивно оцінюють ці процеси, фокусуючись на недоліках поточних змін; практично стільки ж експертів дають нейтральні оцінки, що, як свідчить аналіз вмісту публікацій, зумовлено прагненням авторів розглядати сучасні проблеми як кризу росту (див. рис. 5).

Друге місце за ступенем згадування посідає проблема *інтернаціоналізації*. За результатами дослідження міжнародної асоціації університетів, COVID-19 вплинув на міжнародну мобільність студентів у 89% опитаних закладів [17]. Закриття кордонів найбільш болісно відчували іноземні студенти: значна кількість була вимушена повернутися додому, інша частина відчула себе покинутою в чужій країні. Водночас значна кількість абітурієнтів відклала свої наміри до вступу у закордонні університети. Міжнародні обміни на кшталт Erasmus+ були повністю призупинені або переведені в онлайнний формат. Дослідження, проведене Collaborative online international learning, показало, що COVID-19 збільшив на 60% віртуальну мобільність та спільне навчання в інтернеті як тимчасову альтернативу фізичній мобільності студентів. У майбутньому така можливість може певною мірою змінити форму інтернаціоналізації університетів та надати можливість більшій кількості здобувачів стати учасниками цього процесу. Оцінки експертів щодо перспектив інтернаціоналізації розподілені таким чином: трохи більше третини експертів оцінюють ці перспективи позитивно, приблизно чверть – нейтрально, 40% – негативно (див. рис. 5). Привертає увагу, що ці оцінки дуже різняться за регіонами: експерти з країн, що втрачають гроші у зв'язку з перекриттям потоку мобільних та іноземних студентів, схильні оцінювати перспективи інтернаціоналізації більш негативно.

Якість вищої освіти – третя за поширеністю тема у публікаціях експертів. Головним чином дискусії в аналізованих публікаціях розгорталися навколо питання щодо того, наскільки зміниться якість викладання технічних, медичних та творчих спеціальностей в умовах пандемії, бо саме ці області знань потребують активної практики. Експерти задавали риторичні запитання: чи можна навчитися малювати або ліпити скульптуру через заняття онлайн; чи дозволяє такий формат занять навчитися лікувати або робити операції; чи реально робити хімічні експерименти не в лабораторії тощо. Такі питання дозволяють зрозуміти, що не всі спеціальності можна легко перевести в онлайн-формат, що страждає практична сторона навчання, зокрема проходження практик та стажувань. У цьому контексті обговорюються можливості пе-

редачі університетами деяких своїх функцій альтернативним провайдером освіти, які зазвичай набагато тісніше пов'язані з реальною практикою, ніж класичні університети. Крім того, велике занепокоєння експертів викликає те, що освітній процес втрачає важливі атрибути, які здавна високо цінуються студентами: можливість набуття досвіду в соціальній, культурній та громадській сферах.

Наукові дослідження та конференції. Переважна більшість наукових конференцій була вимушена адаптуватися до онлайнного формату. Згідно з опитуванням міжнародної асоціації університетів, 80% університетів повідомили, що на їхні дослідження негативно вплинула пандемія. Найбільш поширеним наслідком COVID-19 було скасування міжнародних поїздок (83%) та скасування або перенесення наукових конференцій (81%) [16]. Хоча загалом змістовно такі заходи майже нічого не втратили, проте зійшло нанівець неформальне спілкування, що є важливою частиною нетворкінгу. Попри негативні зміни у форматі наукових конференцій експерти виділяють певний ривок у цій сфері. Половина матеріалу, присвяченого обговоренню проблеми досліджень, має позитивне емоційне забарвлення (див. рис. 5), що зумовлено насамперед формуванням нових кооперацій та підвищенню відкритості досліджень. Автори відмічають, що через пандемію актуалізувалась необхідність фундаментальних досліджень, активизувалося стратегічне об'єднання дослідницьких центрів з метою посилення мобільності дослідників, а також підтримки вільного потоку знань та технологій. Ці тенденції експерти розцінюють як позитивні. Проте не все так однозначно. Згідно з дослідженням SMarTeN, яке зібрало відгуки від 4000 докторантів та 1000 дослідників [12], дві третини респондентів турбуються про майбутнє, зокрема своє економічне становище. У зоні ризику знаходяться іноземні докторанти, оскільки гранти часто відкладаються або призупиняються, що створює ризик залишити дослідника без доходу, якщо університет не вирішить покрити фінансові витрати. Критичною також є ситуація, коли дослідники не дотримуються термінів реалізації проектів. Трохи більше половини респондентів (52%) ризикують не завершити наукові проекти вчасно.

Тема фінансування є самою болісною: понад 60% новин висвітлюють негативні перспективи, пов'язані зі значним зменшення державного фінансування вищої освіти (рис. 5). Це пов'язано з викликами, які постали перед університетами з початку пандемії: заклади втратили іноземних абітурієнтів, що було значною частиною бюджетів деяких університетів, частина студентів була вимушена залишити університет через неспроможність платити за навчання у кризовий час (див., наприклад, [17]). Згідно з опитуванням 159 керівників коледжів та університетів «Inside Higher Ed», 89% респондентів вказали, що потребують державної підтримки в компенсації фінансових збитків [19].

Іншою важливою темою обговорення став формат навчання. Експерти погоджуються, що дистанційне навчання (як асинхронне, так і синхронне) має свої переваги: онлайн-формат дозволяє не зупиняти навчальний процес через карантин, не по-

недостатній рівень володіння цифровими технологіями провокує додаткову напругу; недостатня розвиненість відповідної інфраструктури в університетах створює проблеми організації освітнього процесу; відсутність умов для навчання вдома через відсутність власного простору або якісного інтернету нівелює потенційні переваги. Особливою проблемою також виявилось проведення іспитів, на що звертають увагу експерти. Водночас значною проблемою для студентів стала надмірна кількість навчального матеріалу, що на початку пандемії давали викладачі аби компенсувати відсутність безпосереднього контакту.

Взаємодія університетів з державою – це ще один виклик, що активно обговорюється в аналізованих публікаціях. Експерти зазначають, що вища освіта потребує особливої державної підтримки в кризові періоди, зокрема в координації щодо роботи з іноземними студентами, оскільки через втрату цього контингенту університети зазнали фінансових збитків та потребують підтримки держави. Також важливим питанням є планування органами державної влади освітнього процесу в умовах пандемії, своєчасне інформування освітян щодо можливостей його організації на основі освітніх платформ та цифрових систем управління навчанням.

Аналіз тематичної класифікації університетських новин за регіонами (див. рис. 6) дозволяє виділити такі тенденції. Статті, марковані регіоном Global (світ), найчастіше присвячені стратегії розвитку університетів, інтернаціона-

лізації та проблемам якості вищої освіти у зв'язку з домінування онлайн-навчання. Стратегія та фінансування – найактуальніші проблеми для Європи. В новинах зі США найчастіше зустрічаються теми (1) інтернаціоналізації та взаємодії з державою щодо умов для іноземних студентів та їхньої присутності в країні, (2) стратегії розвитку університетів у нових умовах. Водночас привертає увагу відсутність новин щодо онлайн-навчання, що, мабуть, зумовлено наявністю у США відповідної інфраструктури та багатим досвідом у цьому питанні.

Рисунок 6. Тематична класифікація університетських новин за регіонами

требує витрат часу на дорогу, спрощує використання мультимедійних технологій у навчанні, не прив'язує учасників навчального процесу до конкретного географічного місця, дозволяє студентам бути більш гнучкими у виборі темпу та часу для навчання. Проте такий формат має значні недоліки: викладачам складніше привертати увагу студентів та залучати їх до активної роботи (виклики викладання); спілкування в штучному середовищі та відсутність безпосереднього контакту негативно впливає на психіку як студентів, так і викладачів [2];

В новинах з Китаю увага головним чином фокусується на дослідженнях та онлайн-навчанні, що зрозуміло з огляду на те, що Китай прагне технологічного домінування та активно просуває дослідження в цьому напрямку, зокрема розробляє освітні технології (EdTech) та платформи для дистанційного навчання.

На жаль, в аналізований проміжок часу серед новин, представлених University World News, була лише одна публікація щодо вітчизняної практики подолання кризи, спровокованої пандемією. У цій статті висвітлено лише досягнення Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти в Україні: «За іронією долі, виклики, спровоковані глобальним блокуванням, схоже, прискорили поліпшення роботи Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти в Україні – навіть до того, що українська практика стосовно відеоконференцій зараз перевершила практику більш авторитетних агентств із забезпечення якості в інших країнах» [22]. У зв'язку з цим аналіз досвіду «пандемічної педагогіки» [15] та ймовірних перспектив вищої освіти в Україні у постковідну епоху ми здійснимо на основі публікацій вітчизняних фахівців.

Передусім підкреслимо, що про більшість проблем вищої освіти, актуалізованих пандемією, українські освітяни попереджали задовго до розповсюдження COVID-19. Так, В.С. Бакіров констатував руйнування моделі традиційного класичного університету, що відбувається на тлі становлення «академічного капіталізму» та поступового перетворення університету в бізнес-корпорацію, підпорядкування всіх аспектів його діяльності принципам і моделям підприємницької структури [1]. Він звертав увагу на те, що вимальовується кілька потенційних стратегій розвитку, з яких кожен університет має обрати свій власний спосіб існування (та виживання) в мінливому світі. Університети вимушені вибрати один з варіантів свого позиціонування та, відповідно, модель розвитку: а) елітний університет, модель якого ґрунтується на репутації, високому престижі, високоякісних освітніх послугах та передбачає автономію при достатньому державному фінансуванні; б) масовий університет, модель якого формується таким чином, щоб забезпечити гарну освіту для зростаючої маси

нових студентів при адекватному співвідношенні «ціна / якість / час»; в) спеціалізований університет, що займає певну нішу та фокусується на деякій вузькій сфері підготовки фахівців, відрізняється своєрідністю кадрового складу, ексклюзивними програмами та освітніми підходами; г) місцевий університет, зосереджений переважно на регіональних проблемах і тісній взаємодії з локальними спільнотами; е) корпоративний університет, що створюється зусиллями деякої великої корпорації для вирішення власних проблем; ж) глобальний університет, модель якого будується за принципами транснаціональних корпорацій та передбачає імпорт бізнес-раціональності до освітянської та наукової галузей; з) відкритий університет, модель якого базується на широкому використанні інформаційних технологій дистанційного та онлайн-навчання, що дозволяє охопити сотні тисяч студентів і слухачів, пропонуючи їм велике різноманіття освітніх програм [1].

На сьогодні ще не зрозуміло, яка модель розвитку університету є найбільш придатною у контексті вітчизняних реалій. Проте, повертаючись до публікацій University World News, можна прогнозувати широке поширення моделі, що отримала назву «новий глобальний університет» (New Global University, NGU): установа з відкритим доступом, що збагачується культурним та інтелектуальним внеском мультикультурної студентсько-викладацької спільноти, а також ґрунтується на доповненні (*augmented*) освітнього процесу цифровими технологіями навчання та взаємодії [11].

Провідна ідея доповненого навчання (Augmented learning, AL), яке часто називають Smart learning, ґрунтується на розширеній концепції доповненої реальності, що мислиться як фізична реальність, доповнена цифровою інформацією за рахунок постійного підключення до даних, які циркулюють у надрах інтернету [6]. Отже, доповнене навчання можна тлумачити як розширення можливостей організації навчального процесу внаслідок безперервного доступу до цифрових даних та сучасних комунікативних технологій. Доповнене навчання найчастіше визначається як «... використання реального досвіду, об'єктів та елементів, відтворених на комп'ютері чи мобільному пристрої для вдосконалення конкретних освітніх концепцій» [10].

Замість того, щоб надавати студентам статичну онлайн-платформу, де вони можуть відвідувати віртуальні лекції, виконувати практичні завдання та презентувати результати курсових досліджень, доповнена навчальна платформа надає користувачеві інтерактивне середовище, яке відповідає предмету, що вивчається. Важливою характеристикою доповненого навчання є узгодження навчальної платформи з індивідуальними потребами тих, хто навчається.

Найбільшою перевагою доповненого навчання вважається створення цифрового навчального середовища, що полегшує доступ до інформації та дає можливість кожному студенту навчатися у власному темпі, враховуючи особисті уподобання, здібності, місце розташування та бажання [10]. Ключовим у цьому визначенні є педагогічний дизайн, що виступає інструментом проектування навчального курсу.

Характерною рисою доповненого навчання є не формат (очний, заочний чи змішаний), а саме доповнення (augmented) – створення додаткових навчальних модулів із використанням мультимедійного контенту, що сприятиме закріпленню розуміння певних навчальних концепцій. Іншими словами, доповнене навчання – це техніка, що допомагає доповнити основний зміст навчальної дисципліни додатковим навчальним матеріалом, використовуючи текст, графіку та інший інтернет-контент, щоб допомогти студентам перейти від практики механічного запам'ятовування до практики «навчання на вимогу», тобто практики засвоєння нового матеріалу тоді, коли виникає реальна потреба в його застосуванні, наприклад у виконанні конкретного практичного завдання. Таким чином, доповнене навчання сприяє формуванню культури персоналізованого безперервного навчання, спрямованого на конкретні сфери навчальних потреб людини.

Впровадження концепції доповненого навчання викликає певне занепокоєння вітчизняних фахівців: «Головним ризиком розповсюдження смарт-технологій, зокрема в освіті, є, на нашу думку, легкість, з якою сьогодні можна отримати інформацію про будь-що. Завдяки цьому сучасна молодь не привчається трудитися, не сприймає навчання як працю, не може відрізнити недостовірну інформацію від інформації, яка може привести до знання» [8]. Подібне

занепокоєння можна зрозуміти, оскільки у випадку застосування технологій доповненого навчання у межах традиційної освітньої моделі саме таке і відбувається. Для повноцінного використання переваг доповненого чи смарт-навчання висуваються нові вимоги не лише до студентоцентрованої побудови навчальних курсів, а й до студентів. Доповнене навчання працює лише у випадку, коли студенти мають мотивацію отримати знання та навички, а не «папірець про освіту».

Криза COVID-19 змусила українські університети (як і університети інших країн) терміново налаштувати традиційні освітні програми на дистанційне навчання (асинхронне, синхронне чи змішане), яке до пандемії в Україні сприймалося здебільшого як екзотичний додаток до основного, «нормального» навчання та ніколи не визнавалося як ймовірна головна форма взаємодії між викладачем та студентом.

Незважаючи на те, що в більшості українських університетів, елементи дистанційного навчання вже були апробовані (переважно в автономному режимі), перехід виявився складним і технічно, і психологічно. Слід зазначити, що не всі університети були достатньо технічно підготовлені до такого повороту подій, тому були задіяні всі доступні можливості: Google Classroom, Moodle, Zoom, Skype, Viber, Telegram, Messenger тощо [18]. Викладачі були вимушені терміново перетворювати свої курси в електронні освітні ресурси, тестувати різні засоби спілкування зі студентами та шукати оптимальні форми розподілення навчального матеріалу – що краще вивчати в очному режимі, що можна опрацювати позааудиторно. Як наслідок, значно збільшилося навантаження викладачів. Практика продемонструвала можливість кількох режимів організації освітнього процесу в дистанційному режимі: 1) асинхронний, коли студенти вивчають матеріал у зручний час і виконують завдання впродовж поставленого викладачем терміну (головним чином на основі Moodle та Google Classroom); 2) синхронний, що передбачає участь у формі веб-конференції (Zoom, Google Meet, Skype); 3) змішаний, який поєднує синхронну та асинхронну форми взаємодії викладача та студента, наприклад представлення конспектів лекцій та/чи методичних рекомендацій в Google Classroom, проведення лек-

ційних та семінарських занять за допомогою Zoom в онлайн-режимі.

Вітчизняні студенти та викладачі зіткнулись з певними психологічними проблемами під час пандемії [3], головною з яких у навчальному процесі виявилась відсутність живого спілкування. Значна частина студентів почала сумувати за «нормальним» навчанням, зокрема за підтримкою викладачів, які з вершин свого педагогічного досвіду майстерно діляться знаннями та практичним досвідом у вирішенні професійних завдань.

Стрес-тест пандемії показав, що система вищої освіти в Україні здатна вистояти в кризових умовах [3; 4; 18], проте необхідно подолати несвідомий супротив інноваційним технологічним нововведенням, що фіксувався соціологічними дослідженнями, проведеними до коронавірусної кризи [5; 7; 9; 20]. Подобається це нам, чи ні, але вищу освіту чекає технологічне майбутнє, до якого треба почати пристосовуватися. І хоча студенти, як і викладачі, не схильні абсолютизувати роль інформаційних технологій в освітньому процесі, ігнорувати ці технології вже неможливо. Саме завдяки ним стало можливим не зупиняти навчання під час пандемії та локдауну.

Підсумовуючи наш аналіз досвіду пристосування системи вищої освіти до кризового стану, можна зробити такі висновки.

1. Пандемія викрила та посилила внутрішні проблеми університетів: відсутність чіткого антикризового бачення, недостатню розробленість інфраструктур дистанційного та онлайн-навчання, інформаційну нерівність, фінансову залежність як від іноземних студентів, так й від держави. Водночас пандемія висвітлила, що концепція прямого навчання, яка панувала до коронавірусу, незважаючи на безперечні переваги, не пристосована для кризових ситуацій на кшталт пандемії COVID-19, коли викладачі та студенти не мають можливості бути присутніми в одному і тому ж місці в один і той же час. Отже, перед університетами постали два головних питання: 1) забезпечити якість освіти в онлайн-форматі; 2) залишитися конкурентоспроможними на ринку освітніх послуг після пандемії.

2. Третина експертів позитивно оцінюють ініційовані пандемією зміни у сфері вищої освіти, пропонують розглядати пандемічну кризу як каталізатор, що прискорює вирішення давно назрілих проблем, зокрема формування нового бачення стратегічного розвитку освітньої галузі з урахуванням майбутньої переваги дистанційних та онлайн-форм навчання, які здатні забезпечити академічну безперервність освітніх процесів та сталість освітніх закладів у кризових умовах. Проте досвід «пандемічної педагогіки» продемонстрував, що онлайн-навчання – це гарне доповнення, а не заміна безпосереднього навчання, що сучасні інформаційні технології здатні поживити та урізноманітнити процес навчання, але вони ніяк не можуть замінити викладачів, які володіють знаннями в предметній галузі, мають багатий дослідницький досвід і володіють дидактичною майстерністю. Отже, головним завданням вищої освіти в технологічному майбутньому, на нашу думку, буде збереження переваг традиційної освіти та доповнення (не заміна!) цих переваг можливостями новітніх технологій.

3. Тема фінансування є самою болісною: більшість університетських новин висвітлюють негативні перспективи, пов'язані зі значним зменшення державного фінансування, без якого університетам важко вижити в кризових умовах. Недостатнє фінансування призвело до практики скорочення викладачів, що згодом негативно вплине на всю систему вищої освіти, оскільки їхня роль у контексті створення цифрового освітнього середовища є надзвичайно вагомою. Саме викладачі мають наповнити змістом курси, побудовані у форматі доповненого навчання, розробити відповідний педагогічний дизайн та супроводжувати студентів у навчальному процесі.

Перспективи подальших наукових розвідок ми бачимо у таких напрямках: 1) можливості підвищення якості освіти в режимі онлайн; 2) дослідження та вдосконалення змісту сучасних дистанційних курсів; 3) вивчення можливостей застосування концепції доповненого навчання у вітчизняній практиці.

Отримано 12.08.2021

Список літератури

- Бакиров В. С. Трансформация университета, функций и статуса университетского преподавателя. Новый Коллегиум. 2016. № 2. С. 5-16. URL: <http://dspace.nua.kharkov.ua/jspui/bitstream/123456789/1136/1/%d0%91%d0%b0%d0%ba%d0%b8%d1%80%d0%be%d0%b2.pdf>.
- Де Мунк М., Паскаль Г. Близькість. Мистецтво та освіта після COVID-19. Харків: IST Publishing, 2020. 48 с.
- Джеджер О., Юрчук О. Особливості переживання суб'єктивного емоційного стану здобувачами вищої освіти під час дистанційного навчання в умовах пандемії COVID-19. Психологія: реальність і перспективи: зб. наук. пр. Рівне, 2020. Вип. 15. С. 41-49. URL: <http://repository.rshu.edu.ua/id/eprint/4681/>.
- Заслужена А., Зайцева І. Специфіка дистанційного навчання за умов пандемії коронавірусу. Актуальні питання гуманітарних наук. 2020. С. 265-271. URL: http://aphn-journal.in.ua/archive/34_2020/part_2/34-2_2020.pdf#page=265.
- Кислова О. Н. Опыт преподавания с использованием возможностей Google Класса. Инновационные технологии в современном образовании. Сборник трудов по материалам III Международной научно-практической Интернет-конференции 18 декабря 2015 г. М.: Издательство «Научный консультант». 2016. С. 279-284. URL: <http://ekhnuir.univer.kharkov.ua/handle/123456789/11811>.
- Кислова О. Н., Николаевская А. М. Концепция дополненной реальности: от технологии к социологии. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. 2016. № 37. С. 49-54. URL: <https://periodicals.karazin.ua/ssms/article/view/7997/7478>.
- Сокурянська Л. Г. Реформування вітчизняної вищої школи в оцінках учасників освітнього процесу. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2016. № 36. С. 108-113. URL: <https://periodicals.karazin.ua/ssms/article/view/6545>.
- Сокурянська Л. Смарт-освіта: широка доступність знань чи шлях до незнання? Новий Коллегиум, 2019. № 2. С. 48-51. URL: <https://nure.ua/wp-content/uploads/2019/Scientific-editions/2-1.pdf#page=48>.
- Хижняк Л. М., Хижняк К. В. Ігнорування новітніх інформаційно-комунікативних технологій навчання у вищій школі як соціально небезпечна практика. Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. 2017. № 74. С. 155-161.
- Brush K. Augmented learning. SearchHRS Software. 2019. URL: <https://searchhrssoftware.techtarget.com/definition/augmented-learning>.
- Benhayoun J. E. The new global university in the post-COVID-19 world. University World News. 04 July 2020. URL: <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20200704092348232>.
- Byrom N., Metcalfe J. Impact of COVID 19 on Doctoral and Early Career Researchers. 2020. URL: <https://doi.org/10.6084/m9.figshare.12361493.v1>.
- Calling all coronavirus researchers: keep sharing, stay open. Nature. 2020. Vol. 578. URL: <https://www.nature.com/articles/d41586-020-00307-x>.
- Chao R. J. Towards a flexible and adaptable HE after COVID-19. University World News. 30 May 2020. URL: <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20200529084508577>.
- Hollweck T., Doucet A. Pracademics in the pandemic: pedagogies and professionalism. Journal of Professional Capital and Community. 2020. № 5 (3/4). P. 295-305. URL: <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/JPC-06-2020-0038/full/html>.
- Marinoni G., Van't Land H., Jensen T. The Impact of COVID-19 on Higher Education around the World. IAU Global Survey Report. 2020. URL: https://www.iau-aiu.net/IMG/pdf/iau_covid19_and_he_survey_report_final_may_2020.pdf.
- Marklein M. B. International enrolment drop to cost universities US\$4.5bn. University World News. 30 May 2020. URL: <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20200530072612612>.
- Prokopenko I., Berezhna S. Higher education institutions in Ukraine during the coronavirus, or COVID-19, outbreak: new challenges vs new opportunities. Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala. 2020. № 12 (1). P. 130-135. URL: <https://doi.org/10.18662/rrem/12.1sup1/256>.
- Responding to the COVID-19 Crisis: A Survey of College and University Presidents. Inside HE Ed. 2020. URL: <https://www.insidehighered.com/booklet/responding-covid-19-crisis-survey-college-and-university-presidents>.
- Sokurianska, L., Bataeva, E., Bakirov, V. Ukrainian veterans in higher education: military identity and educational practices. Ideology and Education in Post-Soviet Countries. 2019. № 2 (13). P. 167-184. URL: <https://www.ideopol.org/wp-content/uploads/2019/12/Full-Version-213-2019-1-1.pdf#page=167>.
- University World News. 2020. URL: <https://www.universityworldnews.com>.
- Wynnyckyj M. Crisis has shown virtual quality assurance can work well. University World News. 06 July 2020. URL: <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20200706101702976>.

Ольга Кислова

Кандидат социологических наук, доцент кафедры методов социологических исследований социологического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, пл. Свободы, 4, Харьков, 61022, Украина, e-mail: olga.kyslova@karazin.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-2241-1313>

Агарков Марк

Магистрант социологического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, пл. Свободы, 4, Харьков, 61022, Украина

ВЛИЯНИЕ КОРОНАВИРУСНОЙ ПАНДЕМИИ НА РАЗВИТИЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ: ЭКСПЕРТНОЕ МНЕНИЕ

В статье исследуется мнение международных экспертов о влиянии пандемии COVID-19 на трансформацию сферы высшего образования. Проанализированы данные, представленные в

публикациях, которые были размещены на международном новостном ресурсе University World News с 1 марта по 15 октября 2020 в разделе «coronavirus crises». Отмечается, что в этих публикациях самой обсуждаемой темой является стратегия будущего развития высшего образования (стратегическим вопросам было посвящено 26% анализируемых текстов). Акцентируется внимание на том, что пандемия обнаружила неприспособленность концепции прямого обучения (несмотря на его несомненные достоинства) к кризисным ситуациям наподобие пандемии COVID-19, когда преподаватели и студенты не имеют возможности непосредственного общения в учебной аудитории. Подчеркивается, что, несмотря на вариативность мнений экспертов относительно перспектив развития высшего образования в глобальном контексте, негативных оценок значительно меньше, чем можно было ожидать: 33% экспертов положительно оценивают инициированные пандемией изменения в сфере высшего образования, предлагают рассматривать пандемический кризис как катализатор, ускоряющий решения существующих проблем, в частности необходимость формирования нового видения стратегического развития сферы образования с учетом будущего превалирования дистанционных и онлайн-форм обучения. Тема финансирования оказалась самой болезненной. Большинство экспертов негативно оценивают перспективы, связанные со значительным уменьшением государственного финансирования, без которого университетам трудно выжить не только в кризисных условиях пандемии, но и в постковидном будущем. Недостаточное финансирование привело к практике сокращения преподавателей, что впоследствии негативно повлияет на всю систему высшего образования, поскольку именно преподаватели должны наполнить содержанием курсы, построенные в формате дополненного обучения, разработать соответствующий педагогический дизайн и сопровождать студентов в учебном процессе.

Ключевые слова: *система высшего образования, коронавирусная пандемия, онлайн-обучение, дополненное обучение, постковидное будущее.*

Olga Kyslova

PhD in Sociological Science, Associate Professor, Department of Methods of Sociological Research V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61122, Ukraine, e-mail: olga.kyslova@karazin.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-2241-1313>

Marko Aharkov

Master's student of the Faculty of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61122, Ukraine

INFLUENCE OF THE CORONAVIRUS PANDEMIC ON THE DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION: EXPERT OPINION

The article examines the opinion of international experts on the impact of the COVID-19 pandemic on the transformation of the higher education sector. Analyzed the data presented in publications that were posted on the international news resource University World News from 1st of March to 15th of October 2020 in the "coronavirus crises" section. It is noted that the most discussed topic is the strategy for the future development of higher education (26% of the analyzed texts were devoted to strategic issues). Attention is focused on the fact that the pandemic revealed that the concept of direct learning is not adapted to crisis situations like the COVID-19 pandemic (despite its undoubted advantages) when teachers and students do not have the opportunity to communicate directly in the classroom. It is emphasized that, despite the variability of experts' opinions on the future for the development of higher education in a global context there are significantly fewer negative assessments than could be expected: 33% of experts positively assess the changes in higher education initiated by the pandemic, suggest considering the pandemic crisis as a catalyst that accelerates solving existing problems, in particular the need to form a new vision of the strategic development of the education sector taking into account the future advantages of distance and online forms of education. The topic of financing turned out to be the most painful. Most experts negatively assess the prospects associated with a significant decrease in public funding without which it is difficult for universities to survive not only in the crisis conditions of the pandemic but also in the post-covid future. Insufficient funding has led to the reduction amount of teachers which will subsequently harm the entire system of higher education because it is the teachers who must fill the courses built in the format of augmented learning with content, develop an appropriate pedagogical design and accompany students in the educational process.

Keywords: *higher education system, coronavirus pandemic, online learning, augmented learning, postcovid future.*

References

1. Bakirov V. S. (2016) 'Transformation of the university, functions and status of a university lecturer', *New Collegium*, 2, pp. 5-16. Available at: <http://dspace.nua.kharkov.ua/jspui/bitstream/123456789/1136/1/%d0%91%d0%b0%d0%ba%d0%b8% d1%80%d0%be%d0%b2.pdf> [in Russian].
2. De Munch, M., & Pascal, G. (2020) *Intimacy. Art and Education after COVID-19*. Kharkiv: IST Publishing [in Ukrainian].
3. Dzehzhera, O. & Yurchuk, O. (2020) 'Peculiarities of experiencing the subjective emotional state by higher education students during distance learning in the conditions of the COVID-19 pandemic'. *Psychology: Reality and Prospects: a Collection of scientific papers*. Rivne, 15, pp. 41-49. Available at: <http://repository.rshu.edu.ua/id/eprint/4681/> [in Ukrainian].
4. Zasluzhena, A. & Zaytseva I. (2020) 'Specifics of distance learning in a coronavirus pandemic'. *Current Issues of the Humanities*, pp. 265-271. Available at: http://aphn-journal.in.ua/archive/34_2020/part_2/34-2_2020.pdf#page=265 [in Ukrainian].
5. Kyslova, O. N. (2016) 'Experience of teaching using the capabilities of Google Class'. *Innovative Technologies in Modern Education. Proceedings of the III International Scientific and Practical Internet Conference December 18*. Moscow: Publishing House "Scientific Consultant", pp. 279-284. Available at: <http://ekhnur.univer.kharkov.ua/handle/123456789/11811> [in Russian].
6. Kyslova, O. N. & Nykolaevskaya A. M. (2016). 'The concept of augmented reality: from technology to sociology'. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series "Sociological Studies of Contemporary Society: Methodology, Theory, Methods"*, 37, pp. 49-54. Available at: <https://periodicals.karazin.ua/ssms/article/view/7997/7478> [in Russian].
7. Sokuryanska, L. G. (2016) 'Reforming the domestic higher school in the assessments of participants in the educational process'. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series "Sociological Studies of Contemporary Society: Methodology, Theory, Methods"*, 36, pp. 108-113. Available at: <https://periodicals.karazin.ua/ssms/article/view/6545> [in Ukrainian].
8. Sokuryanska, L. G. (2019) 'Smart education: wide availability of knowledge or the path to ignorance?'. *New Collegium*, 2, pp. 48-51. Available at: https://nure.ua/wp-content/uploads/2019/Scinetific_editions/2-1.pdf#page=48 [in Ukrainian].
9. Khyzhnyak, L. M. & Khyzhnyak, K. V. (2017) 'Ignoring the latest information and communication technologies in higher education as a socially dangerous practice', *Social Technologies: Current Issues of Theory and Practice*, 74, pp. 155-161 [in Ukrainian].
10. Brush, K. (2019) 'Augmented learning', *SearchHRSoftware*. [online]. Available at: <https://searchhrsoftware.techtarget.com/definition/augmented-learning>.
11. Benhayoun, J. E. (2020). 'The new global university in the post-COVID-19 world', *University World News*. 04 July 2020. Available at: <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20200704092348232>
12. Byrom, N. & Metcalfe, J. (2020) *Impact of COVID 19 on Doctoral and Early Career Researchers*. Available at: <https://doi.org/10.6084/m9.figshare.12361493.v1>.
13. Calling all coronavirus researchers: keep sharing, stay open, (2020), *Nature*, 578 [online]. Available at: <https://www.nature.com/articles/d41586-020-00307-x>.
14. Chao, R. J. (2020). 'Towards a flexible and adaptable HE after COVID-19'. *University World News*. 30 May 2020. Available at: <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20200529084508577>.
15. Hollweck, T. & Doucet, A. (2020) 'Pracademics in the pandemic: pedagogies and professionalism'. *Journal of Professional Capital and Community*, 5 (3/4), pp. 295-305. Available at: <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/JPC-06-2020-0038/full/html>
16. Marinoni, G., Van't, Land H. & Jensen, T. (2020) 'The Impact of COVID-19 on Higher Education around the World', *IAU Global Survey Report*. Available at: https://www.iau-aiu.net/IMG/pdf/iau_covid19_and_he_survey_report_final_may_2020.pdf.
17. Marklein, M. B. (2020) 'International enrolment drop to cost universities US\$4.5bn'. *University World News*, 30 May 2020. Available at: <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20200530072612612>.
18. Prokopenko, I. & Berezna, S. (2020) 'Higher education institutions in Ukraine during the coronavirus, or COVID-19, outbreak: new challenges vs new opportunities', *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala*, 12 (1), pp. 130-135. Available at: <https://doi.org/10.18662/rrem/12.1sup1/256>.
19. Responding to the COVID-19 Crisis: A Survey of College and University Presidents (2020), *Inside HE Ed*. Available at: <https://www.insidehighered.com/booklet/responding-covid-19-crisis-survey-college-and-university-presidents>
20. Sokurianska, L., Bataeva, E. & Bakirov, V. (2019) 'Ukrainian veterans in higher education: military identity and educational practices', *Ideology and Education in Post-Soviet Countries*, 2 (13), pp. 167-184. Available at: <https://www.ideopol.org/wp-content/uploads/2019/12/Full-Version-213-2019-1-1.pdf#page=167>.
21. *University World News*. 2020 [online]. Available at: <https://www.universityworldnews.com>.
22. Wynnycykj, M. (2020) 'Crisis has shown virtual quality assurance can work well', *University World News*, 06 July 2020. Available at: <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20200706101702976>.

Поліна Романенко

аспірантка соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна,

e-mail: p.romanenko@karazin.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7777-5950>

ПОСТМІЛІТАРНИЙ ТРАНЗИТ ІДЕНТИЧНОСТІ УЧАСНИКІВ АТО/ООС: ФАКТОРНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ

У статті розглянуто процес постмілітарного транзиту ідентичності українських учасників бойових дій у зоні проведення АТО/ООС. Акцентовано на особливостях транзиту та чинниках, які впливають на його характер, з огляду на аналітичні категорії феноменологічного конструктивізму П. Бергера та Т. Лукмана, а також теорію А. Щюца. Особливу увагу зосереджено на соціологічній концептуалізації феномену мілітарної ідентичності учасників АТО/ООС. Проаналізовано зміст понять «постмілітарний транзит ідентичності» та «мілітарна ідентичність» та співвідношення відповідних феноменів.

На основі аналізу та переосмислення ідей А. Щюца, П. Бергера та Т. Лукмана, а також визначення ключових чинників і суб'єктів, які впливають на постмілітарний транзит ідентичності учасників АТО/ООС, концептуалізовано феномени мілітарної ідентичності та постмілітарного транзиту ідентичності.

Підкреслено, що мілітарна ідентичність конструюється у процесі комунікації учасників взаємодії. Зазначено, що специфічні практики, набуті внаслідок участі в бойових діях, постають у життєвому світі учасника АТО/ООС в якості прихованого знання, що відтворюється поза межами армійського середовища та стає дієвим способом конструювання реальності.

Виокремлено такі групи учасників АТО/ООС, як громадяни, що обрали військову службу як професію; мобілізовані до лав Збройних Сил України (ЗСУ) чи Міністерства Внутрішніх Справ (МВС) (6 хвиля мобілізації протягом 2014-2015 рр); а також добровольці, що брали участь у складі батальйонів та інших збройних формувань, що не входять до лав діючої армії України. Висунуто тезу про те, що постмілітарний транзит ідентичності представників зазначених груп буде відрізнятися через різний досвід рекрутингу до лав Збройних сил чи інших збройних формувань України, відмінності умов перебування в зоні бойових дій тощо.

Визначено ключові чинники, що впливають на постмілітарний транзит ідентичності учасників бойових дій, конструюючи та реконструюючи мілітарну ідентичність, а саме: контраст повсякденності в зоні бойових дій та повсякденності мирного життя, повернення до комфорту, зверхнє ставлення учасників АТО/ООС до цивільних осіб, зміна ціннісних орієнтацій, відмінність у сприйнятті образів конфлікту, сім'я та військове братерство. Підкреслено, що представлені в роботі теоретичні положення, узагальнення та висновки, а також авторські гіпотези можуть бути використані при подальших науково-практичних студіях зазначеної та дотичних тематик, а також для розробки державних програм соціальної інтеграції учасників бойових дій до умов мирного життя.

Ключові слова: учасники АТО/ООС, мілітарна ідентичність, постмілітарний транзит, габітуалізація повсякденності.

Однією з ключових проблем сучасного українського суспільства, яка має надзвичайний вплив на всі сфери соціального життя, є події на сході нашої країни, де відбувається Операція об'єднаних сил (ООС)¹, яка раніше мала назву Антитерористична опе-

рація (АТО)². Збройний конфлікт на території України багато в чому визначає не лише макросоціальну ситуацію, а й призводить до суттєвих наслідків на мікрорівні, кардинально змінюючи долі сотень тисяч людей.

1 З 30 квітня 2018 року по нинішній час.

2 Антитерористична операція (АТО) проводилась з 13 квітня 2014 року по 30 квітня 2018 року.

Перш за все йдеться про тих, хто брав безпосередню участь у конфлікті. Станом на 1 квітня 2019 року, за інформацією, що була оприлюднена відомчими комісіями, щодо надання статусу «учасника бойових дій» особам, які брали безпосередню участь у проведенні АТО/ООС такий статус надано 363 253 особам [1]. У 2014 році в нашій країні з'явилася абсолютно нова, унікальна та сьогодні доволі численна група, досвід якої неоднозначно сприймається українськими громадянами.

Постановка проблеми

Проблемна ситуація, що зумовлює актуальність цієї публікації, зокрема її онтологічний аспект, полягає у тому, що чимало українських ветеранів, повертаючись з зони проведення бойових дій, продовжують жити «за законами воєнного часу», використовуючи схеми інтерпретації та практики, які були здобуті та є характерними для армійського середовища в умовах бойових дій. Останнє входить у протиріччя з необхідністю адаптації учасників АТО/ООС до норм, цінностей та практик мирного життя. Крім зовнішніх чинників, що можуть гальмувати постмілітарний транзит ідентичності членів цієї групи, а саме ставлення до них держави, суспільства, окремих громадян, існує потужний внутрішній чинник – мілітарна ідентичність учасників АТО/ООС.

Що стосується ґносеологічного аспекту проблемної ситуації, то він полягає у протиріччі між нашим знанням щодо проблем постмілітарного транзиту ідентичності ветеранів АТО/ООС та незнанням того, які саме чинники можуть сприяти вирішенню/мінімізації цих проблем.

З огляду на зазначене вище, актуалізується необхідність наукового, зокрема соціологічного, вивчення постмілітарного транзиту ідентичності учасників АТО/ООС, у тому числі визначення чинників та суб'єктів, що впливають на процес їхнього переходу від повсякденності війни до повсякденності миру. Виокремлення чинників, що впливають на характер постмілітарного транзиту ідентичності учасників бойових дій, в подальшому допоможе розробити рекомендації для фасилітації транзиту їхньої ідентичності.

Теоретичною базою цієї публікації є ідеї соціології повсякденності А. Щюца, зокрема його роботи «Той, що повертається

додому», а також теорія соціального конструктивізму П. Бергера та Т. Лукмана. Емпіричну базу нашої статті становлять результати авторського дослідження³, що були проінтерпретовані та проаналізовані відповідно до мети та завдань статті.

Метою даної статті є визначення чинників постмілітарного транзиту ідентичності учасників АТО/ООС.

Реалізуючи цю мету, перш за все зазначимо, що серед учасників АТО/ООС є різні категорії учасників бойових дій: ті, хто проходив службу за контрактом та продовжує служити, тобто громадяни, що обрали військову службу як професію; ті, кого призывали до лав Збройних сил України (ЗСУ) чи Міністерства внутрішніх справ (МВС) під час часткової мобілізації (6 хвиль протягом 2014-2015 рр.); а також добровольці, що не уклали контракт зі ЗСУ чи МВД, а брали участь неофіційно чи у складі батальйонів та інших збройних формувань, що не входять до лав діючої армії України [2; 3]. Ми вважаємо, що відмінність у бойовому досвіді представників наведених вище груп є надзвичайно важливим фактором, коли йдеться про посмілітарний транзит ідентичності, оскільки його характер, чинники та суб'єкти будуть відрізнятися та матимуть різний вплив на процес повернення учасників бойових дій до умов мирного життя.

Як підкреслювалось вище, вирішення цих та подібних питань викликає необхідність соціологічної інтерпретації та концептуалізації такого переходу. Зазначимо, що в українській соціології ця проблематика ще не отримала достатнього розвитку, навіть незважаючи на значну зацікавленість науковців питаннями, пов'язаними з ідентичністю, та наявний соціальний запит. У західній соціології та психології вже склалась певна традиція дослідження феноменів мілітарної ідентичності та її постмілітарного транзиту. Теоретичні та емпіричні

3 Йдеться про дані якісного дослідження, яке проводилося у 2018 р. з військовослужбовцями – учасниками бойових дій у зоні АТО/ООС. Формат: напівструктуровані глибинні інтерв'ю (n=7), з використанням методики «незавершених речень» та методики «хто я» М. Куна і Т. Макпартленда, що були адаптовані нами відповідно до завдань дослідження. Інформанти – учасники бойових дій в зоні АТО/ООС віком від 18 до 27 років, що проходили військову службу за контрактом в лавах різних збройних формувань України.

напрацювання в межах цієї традиції можуть стати у нагоді при вивченні процесів постмілітарного транзиту ідентичності українських учасників АТО/ООС.

Аналіз проблематики у науковій літературі

Характеризуючи ступінь розробленості обраної нами проблеми, перш за все звернемось до визначення поняття “мілітарна ідентичність” та характеристик відповідного йому феномену, що існують у західній та вітчизняній соціальній науці.

Зазначимо, що західні дослідники акцентують на тому, що мілітарна ідентичність конструюється, коли індивід починає ідентифікувати себе з армійським середовищем та інкорпорувати у свій життєвий світ практики, що притаманні військовій галузі, інтерпретує життєві ситуації, використовуючи схеми, які поділяють інші учасники військової спільноти.

Дослідники Р. Вудворд та К. Дженкінс, аналізуючи феномен мілітарної ідентичності, наголошують, що, по-перше, саме специфічні практики, які були здобуті під час бойових дій, формують мілітарну ідентичність. По-друге, мілітарна ідентичність не існує поза комунікації та ідентифікації себе з «військовим братерством». Третій висновок зазначених науковців стосується того, що мілітарна ідентичність відтворюється та підтримується під час участі в бойових діях (збройних конфліктах, військових операціях, антитерористичних операціях тощо), тобто проявляється в особливих умовах соціокультурного часу і простору [4].

На думку дослідників Р. Сміта та Д. Тру, сильна ідентифікація з армійським середовищем може перешкоджати потенційному формуванню нових соціокультурних ідентичностей, особливо якщо це стосується військовослужбовців, що пішли служити в армію у 18-20 років та інкорпорували мілітарні практики здебільшого у зв'язку з набуттям унікального досвіду участі в бойових діях [5].

В українській соціології до терміну «мілітарна ідентичність» вперше звернулися дослідниці Катерина Батаєва та Ганна Артеменко [6; 7]. Вони обґрунтовують використання прикметника «мілітарний» відсутністю в українській мові еквіваленту, що надавав би такий же широкий сенс визначенню відповідного поняття. Мілітарний – це «збірний» прикметник для

прикметників «військовий», «воєнний», «армійський». З одного боку, він означає професійний зв'язок з армійською структурою, тобто армійську ідентичність (як професійну), а з іншого – воєнну (бойову) ідентичність, що безпосередньо стосується участі в бойових діях. До наукового доробку дослідниць належить концептуалізація феномену мілітарної ідентичності та впливу цього феномену на процес реадaptaції ветеранів до умов мирного життя [8].

Значний евристичний потенціал у контексті дослідження постмілітарного транзиту ідентичності має феноменологічний підхід до аналізу соціальної реальності. Концептуалізація феномену мілітарної ідентичності в рамках цього підходу виходить із того, що життєвий світ індивіда обмежений присутністю в ньому інших «Я», які розрізняються за ступенем близькості-дальності відносин [9]. В армійському середовищі, особливо в умовах участі в бойових діях, ступінь близькості між взаємодіючими суб'єктами надвисокий. Тобто специфічне знання, яке конструюється у процесі комунікації, релевантне для всіх учасників у межах комунікативної ситуації. Коли ми говоримо про мілітарну ідентичність, то чинниками її конструювання та відтворення є участь у процесі формування та відтворення соціального інституту армії; відповідний статус у суспільстві, який визначається наявністю певних символів (звання, військовий одяг, медалі, інші відзнаки тощо); приналежність до офіційної армійської спільноти, бойове військо братерство як неформальна соціальна спільнота, члени якої продовжують підтримувати зв'язок і після участі в бойових діях. Для того, щоб участь у конструюванні соціальної реальності могла задовольнити індивіда, його претензії на ідентичність повинні бути визнані іншими. Подібним визнанням можуть бути такі наявні атрибути, як присвоєння військового звання, наявність відзнак за участь у бойових діях, військова форма. Тільки за цих умов ідентичність стане реальною для самого індивіда [10].

Виходячи з ідей П. Бергера та Т. Лукмана, а також спираючись на ідеї А. Шюца, ми сформулювали власне визначення поняття «мілітарна ідентичність»⁴. З нашої точки

4 Зазначимо, що при цьому в якості робочого визначення поняття «ідентичність» ми використовуємо його дефініцію, запропоновану П. Бергером та Т.

зору, мілітарна ідентичність – це різновид соціальної ідентичності, носії якої, отожднюють себе зі структурою, що продукує ідентичність, – армією, та інтерналізують і відтворюють практики, норми та цінності, що притаманні армійському середовищу. Мілітарна ідентичність формується як інтерналізація образу об'єктивної реальності.

Головним чинником конструювання мілітарної ідентичності є військова служба як унікальна форма зайнятості і способу життя, що породжує сильну корпоративну культуру і почуття товариства серед особового складу. А отже, має сенс говорити про два транзити мілітарної ідентичності. Перший пов'язаний з переходом від цивільного життя до армійського середовища (це може бути реалізовано завдяки призову на строкову службу, мобілізації чи добровільному вступу до лав військових формувань). Цей транзит пов'язаний, у першу чергу, з формуванням мілітарної ідентичності, тобто інкорпоруванням норм, цінностей та практик, що притаманні цьому середовищу [11]. Проте нашу дослідницьку увагу привертає другий транзит, що має назву «постмілітарний». Його можна розглядати як процес становлення «постмілітарної» ідентичності.

У західній традиції вивчення постмілітарного транзиту акцентується кореляція між сильною мілітарною ідентичністю та ускладненим переходом до умов мирного життя.

Дослідники А. Купер та Л. Купер інтерпретують постмілітарний транзит ідентичності через призму концепції П. Бурдьє. Ветерани стикаються з конкуруючими структурами, що підкріплюють диспозиції і схеми поведінки в рамках габітуса. Вони наголошують, що «маскулінний габітус» може бути скоригований з метою успішного постмілітарного транзиту [12].

Особливої уваги в контексті обґрунтування процесу переходу з повсякденності бойових дій до повсякденності мирного життя заслуговує розробка концепту «того, що повертається додому» [13], що була запропонована А. Шюцем. Спираючись на

ідеї австро-американського науковця, Дж. Арена, М. Вортен, Дж. Мастерс, С. Ліпман, Дж. Озер та Р. Мус у своїй статті наголошують, що участь у військових операціях не проходить безслідно. Саме споглядання бойових дій, активна участь індивідів у них сприяє формуванню сильної мілітарної ідентичності і, як наслідок, зумовлює ускладнений перехід від армійського середовища до повсякденності мирного життя. Постійний ризик травми чи смерті консолідує учасників, гуртує їх та сприяє переоцінці життєвих орієнтирів. Екстраполюючи ідеї західних науковців, можна відзначити, що, повертаючись додому, учасники АТО/ООС мусять відновлювати соціальні зв'язки зі своїм домашнім або наближеним до нього оточенням, з членами сім'ї та друзями [14]. Вони мають відтворити множинність ідентичності, яка була характерна їхньому мирному життю (докладніше про множинну ідентичність див.: [15]).

Виклад основного матеріалу.

У мирному повсякденному житті кожна ідентичність актуалізується у зв'язку із ролями, які виконує індивід у певний період чи у певній ситуації. Коли учасники бойових дій повертаються додому, вони можуть продовжувати службу в лавах української армії. Тобто армійське життя продовжується, мілітарна ідентичність відтворюється у процесі комунікації з колегами по службі. Надсильна інтеріоризація цінностей, норм та практик, що притаманні воєнній повсякденності в зоні бойових дій, може стати перепорою для процесу переходу в цивільне життя, особливо зважаючи на те, що в мілітарному середовищі характерні практики продовжують відтворюватися. Саме це актуалізує проблеми переходу до повсякденності миру, проблеми постмілітарного транзиту ідентичності [16]. У цьому контексті зазначимо, що ми визначаємо постмілітарний транзит як процес переходу від повсякденності бойових дій до повсякденності мирного життя з інкорпоруванням схем інтерпретації, що властиві мілітарному середовищу бойових дій, у повсякденність мирного життя.

Екстремальний досвід участі в бойових діях та габітуалізовані практики, які учасники бойових дій інтеріоризували у вигляді рецептів для вирішення повсякденних завдань на перших етапах повернення до повсякденності мирного життя не спрацю-

Лукманом. Відповідно до їхньої теорії, ідентичність є ключовим елементом суб'єктивної реальності. Ідентичність соціально зумовлена та має діалектичний зв'язок із суспільством. Тобто ідентичність, з одного, боку, є безпосереднім відображенням соціальної та культурної реальності індивіда, а з іншого – інтерпретацією та розтлумаченням цієї реальності [10]

вують так, як спрацьовували в зоні проведення бойових дій.

Здійснене нами дослідження «Постмілітарний транзит військовослужбовців-учасників АТО/ООС: чинники та суб'єкти» свідчить про те, що особливості повсякденності воєнного життя призводять до того, що після повернення до умов мирного життя інформанти відчували на собі те, що, за визначенням Е.Еріксона, можна назвати «кризою ідентичності» [17] або станом соціального самопочуття «того, що повертається додому» (за А. Шюцем) [18]. У цій ситуації людина може втрачати розуміння та віру у свою роль та можливість конструювати ідентичність поза межами мілітарного середовища.

Підкреслимо, що ці особливості постмілітарного транзиту характерні для всіх виокремлених нами груп учасників АТО/ООС. Що стосується чинників постмілітарного транзиту ідентичності учасників АТО/ООС, перш за все підкреслимо, що на цей процес впливає *контраст повсякденності в зоні бойових дій та повсякденності мирного життя*. Це пов'язано з тим, що, потрапляючи у повсякденність мирного життя, мілітарна ідентичність перестає конструюватися повною мірою, оскільки специфічне знання перестає бути релевантним для всіх учасників взаємодії. Виникає неспівпадіння систем релевантностей у первинній групі. Як довело наше дослідження, існують декілька стадій постмілітарного транзиту. На початковій стадії відбувається повна втрата звичних схем інтерпретацій, характерних для мілітарного середовища. Екстремальний досвід, безумовно, накладає відбиток на кожного з учасників бойових дій. Тож до особливостей постмілітарного транзиту можна віднести наднапружену увагу до повсякденності, що проявляється у специфічних практиках, які пов'язані з контролем часу та простору. Для ілюстрації тези наведемо думку одного з наших інформантів⁵:

«Ну, не знаю, по первой мне было очень сложно, очень сложно было. Во-первых, командировки, первое твое ощущение, ког-

да ты приезжаешь и думаешь, почему они там, а ты тут; думаешь, почему кто-то там погибает, а ты сидишь тут. Приезжаешь и не понимаешь, как люди тут веселятся, думаешь, ну как так, когда нужно помочь твоим товарищам. Ну, оно все проходит со временем, с количеством командировок пропадает, чувство какого-то страха, ты уже приезжаешь туда, и для тебя это все как норма, вроде» (Ч, 27 років, гранатометник, ДПСУ).

Втративши відчуття мілітарної ідентичності, що так активно конструювалась та відтворювалась в умовах бойових дій, їхні учасники стикаються з переключенням з однієї системи смислів на іншу, що викликає необхідність переосмислення і власного існування, і повсякденності в цілому. Контраст пов'язаний також із специфікою армійського середовища, де є тільки ті суб'єкти взаємодії, що беруть активну участь у конструюванні мілітарної ідентичності.

Важливим моментом, що відрізняє повсякденність мирного життя від повсякденності в зоні проведення бойових дій, є ставлення до комфорту. В зоні проведення бойових дій подекуди відсутні елементарні побутові умови, що притаманні повсякденності миру, тож постмілітарний транзит полегшується під впливом такого чинника, як *повернення до комфорту*. Враховуючи специфічну ситуацію, в якій знаходяться учасники бойових дій, можна зробити висновок, що побутові речі також беруть участь у процесі конструювання соціальної реальності як маркери, що вказують на приналежність до тієї чи іншої повсякденності. Процитуємо нашого респондента:

«Бытовые условия, холодильник рядом. Купаться можно, тишина, нет скопления людей, и расслаблен психологически, не думать ни о чем. Я думаю о том, как отдыхать буду, ремонт делать» (Ч, 27 років, кулеметник, НГУ).

Конструювання високого рівня мілітарної ідентичності провокує активна участь у бойових діях, зокрема споглядання експозицій смерті. Після повернення до мирного життя як показує наше дослідження, може сформуватися *зверхнє ставлення учасників АТО/ООС до цивільних осіб*. Це також можна віднести до чинників, що гальмують постмілітарний транзит ідентичності учасників бойових дій, перешкоджають успіш-

5 Тут і далі цитати з проведених нами інтерв'ю наводяться на мові оригіналу. Дані про інформантів зашифровані таким чином: (стать, вік, посада в АТО/ООС, військове формування: Збройні сили України (ЗСУ), Державна прикордонна служба України (ДПСУ), Національна гвардія України (НГУ)).

ному транзиту та подальшій соціальній адаптації представників цієї групи.

«Нас же за километр видно, вояк. Во первых, строевая накладывает отпечаток на походку, ходишь все время, как на плацу, и постоянно смотришь на гражданских и думаешь, в кого они такие неуклюжие? Ни поесть не приготовят, ни вещи не сложат. У военных все не так» (Ч, 24 років, оператор-навідник БТР, ДПСУ).

Як ми зазначали вище, для повсякденності бойових дій характерна заміна базових принципів та трансформація життєвих орієнтирів. Потрапляючи в екстремальні умови, військовослужбовці змінюють свій світогляд, картину сприйняття соціальної реальності. На нашу думку, цей суб'єктивний чинник можна назвати *зміна ціннісних орієнтацій*. Учасники АТО/ООС переживають своєрідну ціннісну інверсію: те, що було цінним раніше, перестає мати таку вагу для індивіда, а те, чого він раніше навіть не помічав, стає особливо значущим. Ціннісні орієнтації можна представити як систему релевантності, що являє собою найважливіший чинник реадaptaції тих, що повертаються додому, до умов мирного життя. Ось що про це говорив один із опитаних нами учасників АТО/ООС:

«Не знаю, ну, переоценка, наверное, пошла: что такое жизнь, что такое смерть, что такое убийство. Как сказать, какие материальные ценности важны, а какие не очень, можно упустить» (Ч, 26 років, кулеметник, НГУ).

Особливої уваги в рамках нашої розвідки заслуговує чинник, який, за Даниленко О. Я. [9], можна визначити як *відмінність у сприйнятті образів конфлікту* на сході України. Неоднозначне сприйняття тих подій, що в офіційному дискурсі номінують як АТО або ООС, різними суб'єктами, що конструюють соціальну реальність, призводить до непорозуміння між тими, хто бачив події на власні очі, та тими, що мають сконструйований ЗМІ образ конфлікту. Інтерсуб'єктивність повсякденного мислення виникає з необхідності розуміння інших у процесі комунікації, проте взаємодія можлива лише за тієї умови, що бачення та сприйняття реальності, зокрема конкретної ситуації, є однаковим для всіх учасників взаємодії хоча б на базовому рівні. Тож, коли оцінка ситуації у зоні бойових дій не поділяється всіма учасниками взаємодії, ми отримуємо конфлікт між різними суб'єктами комунікації.

«С посторонними были, да, несостыковки в наших взглядах, потому что люди не были проинформированы правильно, они меня не хотели слушать. ... Люди не верили в то, что ты, действительно, видел своими глазами. То, что ты говоришь, объясняешь людям, они в это не верят. Верят просто квадратному телевизору. Потому они верят, СМИ, но не верят нам» (Ч, 23 роки, кулеметник, ДПСУ).

До чинників постмілітарного транзиту ідентичності учасників АТО/ООС, безумовно, варто віднести *сім'ю*. Не можна не звернути увагу на той факт, що сім'я як первинна група бере участь у процесі інтеграції мілітарної ідентичності в життєвий світ учасників АТО/ООС більшою мірою, ніж всі інші чинники. Важливим моментом є те, що комунікації у зоні бойових дій з сім'єю за допомогою телефону та соціальних мереж полегшували перебування там, підживлюючи прагнення повернення додому, внаслідок чого відбувався більш легкий перехід у повсякденність мирного життя. Про таку роль сім'ї говорили практично всі учасники нашого дослідження.

«Больше всего повлияла семья. Я вернулся домой. Там ведь ничего общего с мирной жизнью нет. Наверное, кроме звонков домой, больше ничего и нет» (Ч, 27 років, гранатометник, ДПСУ).

Одним із суб'єктивних чинників, який, з одного боку, полегшує, а з іншого – ускладнює процес інтеграції учасників АТО/ООС до цивільного середовища, є *військове братерство*. Саме воно конструює та підтримує мілітарну ідентичність, оскільки приховане знання, що характерне для учасників бойових дій, екстремальний досвід, який поглинає будь-який соціальний, є релевантним для кожного з них. Внаслідок цього постійне ототожнення себе учасниками АТО/ООС з групою бойових побратимів призводить до закритості цієї групи і суттєво ускладнює постмілітарний транзит ідентичності.

...У нас была своя команда слаженная вот, здесь, ну, как сказать, я, допустим, не состою в каких-то там гражданских организациях, но у меня есть мои пацаны, с которыми мы все пережили. Одно дело, когда у тебя есть девушка, а другое – когда есть боевой товарищ. Эти отношения везде есть отношения. Есть чувство общности» (Ч, 24 роки, оператор-навідник БТР, ДПСУ).

Висновки

Підводячи підсумки, зазначимо, що здійснене нами дослідження дозволило дійти висновків про нагальну потребу більш глибокого наукового, зокрема соціологічного аналізу особливостей постмілітарного транзиту ідентичності учасників АТО/ООС, їхніх мілітарних та позамілітарних практик, чинників конструювання соціального порядку для тих, «хто повертається додому», до умов мирного життя. Як з'ясувалось, найбільш значущими чинниками постмілітарного транзиту ідентичності, є такі, як сім'я, військове братерство та контраст повсякденності в зоні бойових дій та повсякденності мирного життя. У своїх подальших емпіричних студіях ми плануємо звернутися не тільки до

якісного, але й до кількісного виміру обраної нами проблеми. При цьому особлива увага буде приділена створенню соціологічного портрету виокремлених нами груп учасників АТО/ООС, яких відрізняють досвід рекрутингу до лав тих чи інших збройних формувань, умов перебування в зоні бойових дій, тобто все, що впливає на їхню адаптацію як до повсякденності війни, так і до повсякденності миру. Що стосується наших теоретичних пошуків, то ми плануємо зосередити їх на теорії лімінальності, виходячи з того, що стан лімінальності, тобто переходу, є визначальним для поняття транзиту. При цьому будемо акцентувати увагу на проблемах соціальної дезадаптації учасників АТО/ООС, чисельність яких зростає експоненційно.

Отримано 28.06.2021

Список літератури

1. В Україні на обліку майже 370 тисяч учасників бойових дій. Укрінформ. 18.09.2019. <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/2782328-v-ukraini-majze-370-tisac-ucasnivkiv-bojovih-dij.html>.
2. Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» № 2232-XI від 04.11.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12>
3. Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» № 3551-XI від 25.07.2018 URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/3551-12/paran42>
4. Woodward, R., Jenkins K. Military Identities in the Situated Accounts of British Military Personnel. *Sociology*. 2011. №45(2). Pp. 252-268. DOI: <https://doi.org/10.1177/0038038510394016>
5. Smith R. T., True G. Warring Identities: Identity Conflict and the Mental Distress of American Veterans of the Wars in Iraq and Afghanistan. *Society and Mental Health*. 2014. № 4(2). P. 147-161. DOI: <https://doi.org/10.1177/2156869313512212>
6. Artemenko A. The concept of «veteran» in modern military sociology. *Znanstvena Misel journal*, 2020. Vol.1. Issue 48. Pp. 39-45.
7. Артеменко А., Батаева Е. Концепт милитарной идентичности в современной социологии. *Вісник Харківського нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*, 2018. Вип. 40. С.29-35. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2018-40-03>
8. Артеменко А., Батаева Е. Концептуализация транзита милитарной идентичности в современной социологии. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Політологія. Соціологія. Право», 2018. № 3(39).С.19-26.
9. Даниленко О. Інтерпретація ідей А. Шюца при дослідженні ситуації солдата, який повертається додому, в сучасній Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2018. № 1. С. 118-133.
10. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. М.: Медиум, 1995. 323 с.
11. Blackburn D. Transitioning from Military to Civilian Life: Examining the Final Step in a Military Career. [online] *Canadian Military Journal*. 2016. №16(4). P. 53-61. <http://www.journal.forces.gc.ca/vol16/no4/PDF/CMJ164Ep53.pdf>
12. Transition From the Military Into Civilian Life: An Exploration of Cultural Competence / L. Cooper et. al. *Armed Forces & Society*. 2017. № 44(1). 22 p. DOI: 10.1177/0095327X16675965.
13. Шютц А. Возвращающийся домой / пер. с нем. и англ. В. Г. Николаева, С. В. Ромашко, Н. М. Мирновой // *Избранное: мир, светящийся смыслом*. М.: РОССПЭН, 2004. С.550-556.
14. Ahern J., Worthen M., Masters J., Lippman S.A., Ozer E.J., Moos R. (2015) The Challenges of Afghanistan and Iraq Veterans' Transition from Military to Civilian Life and Approaches to Reconnection. *PLoS ONE* 10(7): e0128599. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0128599>
15. Макеев С., Оксамитна С. Вступ: визначати стан суспільства і давати йому ім'я. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2016. № 4. С. 201-210. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/stmm_2016_4_14.
16. Demers, A.L. (2011). When Veterans Return: The Role of Community in Reintegration. *Journal of Loss and Trauma*, 16, 160 - 179. DOI: 10.1080/15325024.2010.519281
17. Шюц А. Структура повседневного мышления / пер. с нем. и англ. В. Г. Николаева, С. В. Ромашко, Н. М. Мирновой // *Избранное: мир, светящийся смыслом*. М.: РОССПЭН, 2004. 1054 с.
18. Эриксон Э. Г. Идентификация: юность и кризис / пер. с англ. М.: Прогресс, 1996. 342 с.

Полина Романенко

аспирантка социологического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, пл. Свободы, 4, Харьков, 61022, Украина, e-mail: p.romanenko@karazin.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7777-5950>

ПОСТМИЛИТАРНЫЙ ТРАНЗИТ ИДЕНТИЧНОСТИ УЧАСТНИКОВ АТО/ООС: ФАКТОРНАЯ ОБУСЛОВЛЕННОСТЬ

В статье рассмотрен процесс постмилитарного транзита идентичности украинских участников боевых действий в зоне проведения АТО/ООС. Акцентируется на особенностях транзита и влияющих на его характер факторах, учитывая аналитические категории феноменологического конструктивизма П. Бергера и Т. Лукмана, а также теорию А. Шюца. Особое внимание сосредоточено на социологической концептуализации феномена военной идентичности участников АТО/ООС. Проанализировано содержание понятий постмилитарный транзит идентичности и военная идентичность и соотношение соответствующих феноменов.

На основе анализа и переосмысления идей А. Шюца, П. Бергера и Т. Лукмана, а также определения ключевых факторов и субъектов, влияющих на постмилитарный транзит идентичности участников АТО/ООС, концептуализированы феномены военной идентичности и постмилитарного транзита идентичности.

Подчеркнуто, что военная идентичность конструируется в процессе коммуникации участников взаимодействия. Отмечено, что специфические практики, приобретенные в результате участия в боевых действиях, предстают в жизненном мире участника АТО/ООС в качестве скрытого знания, которое воспроизводится вне армейской среды и становится действенным способом конструирования реальности.

Выделены такие группы участников АТО/ООС, как граждане, избравшие военную службу как профессию; мобилизованные в ряды Вооруженных Сил Украины (ВСУ) или Министерства Внутренних Дел (МВД) (6 волн мобилизации в течение 2014-2015 гг.); а также добровольцы, участвовавшие в составе батальонов и других вооруженных формирований, не входящих в ряды действующей армии Украины. Выдвинут тезис о том, что постмилитарный транзит идентичности представителей указанных групп будет отличаться из-за разного опыта рекрутинга в ряды Вооруженных сил или других вооруженных формирований Украины, отличия условий пребывания в зоне боевых действий и т.д.

Определены ключевые факторы, влияющие на постмилитарный транзит идентичности участников боевых действий, конструируя и реконструируя военную идентичность, а именно: контраст повседневности в зоне боевых действий и повседневности мирной жизни, возвращение к комфорту, пренебрежительное отношение участников АТО/ООС к гражданским лицам, изменение ориентаций, разница в восприятии образов конфликта, семья и военное братство. Подчеркнуто, что представленные в работе теоретические положения, обобщения и выводы, а также авторские гипотезы могут быть использованы при дальнейших научно-практических студиях указанной и касательной тематики, а также для разработки государственных программ социальной интеграции участников боевых действий в условия мирной жизни.

Ключевые слова: участники АТО/ООС, военная идентичность, постмилитарный транзит, габитуализация повседневности.

Polina Romanenko

PhD student, School of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody sq., Kharkiv, 61022, Ukraine, e-mail: p.romanenko@karazin.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7777-5950>

Post-military transit of the identity of ATO/OOS participants: factor conditioning

The article considers the process of military-to-civilian transit of the identity of Ukrainian participants in hostilities in the area of anti-terrorist operation/ united forces operation. Emphasis is placed on the peculiarities of transit and the factors influencing its character, given the analytical categories of phenomenological constructivism of P. Berger and T. Lukman, as well as the theory of A. Schutz. Particular attention is paid to the sociological conceptualization of the phenomenon of military identity of ATO / UFO participants. The content of the concepts "post-military identity transit" and "military identity" and the ratio of the respective phenomena are analyzed.

Based on the analysis and rethinking of the ideas of A. Schutz, P. Berger and T. Lukman, as well as the identification of key factors and actors influencing the post-military identity transit of ATO / OOS participants, the phenomena of military identity and military-to-civilian transit of identity are conceptualized.

It is emphasized that the military identity is constructed in the process of communication between the participants of the interaction. It is noted that specific practices acquired as a result of participation in hostilities appear in the life of the ATO / OOS participant as hidden knowledge that is reproduced outside the military environment and becomes an effective way of constructing reality.

Such groups of ATO / OOS participants as citizens who have chosen military service as a profession have been singled out; mobilized to the ranks of the Armed Forces of Ukraine (AFU) or the Ministry of Internal Affairs (MIA) (6 waves of mobilization during 2014-2015); as well as volunteers who participated in battalions and other armed formations that are not part of the active army of Ukraine. The thesis is that military-to-civilian transit of the identity of the representatives of these groups will differ due to different experience of recruitment to the Armed Forces or other armed formations of Ukraine, differences in the conditions of stay in the combat area and so on.

The key factors influencing the post-military transit of the identity of combatants, constructing and reconstructing the military identity, namely: contrast of everyday life in the war zone and everyday life of peace, return to comfort, superior attitude of ATO / OOS participants to civilians, orientations, differences in perceptions of conflict, family and military fraternity. It is emphasized that the theoretical provisions, generalizations and conclusions presented in the paper, as well as the author's hypotheses can be used in further scientific and practical studies of this and related topics, as well as for developing state programs of social integration of combatants into peaceful life.

Keywords: *participants of Anti-terrorist operation / United forces operation, military identity, post-military transit, habitualization of everyday life.*

References

1. Almost 370,000 combatants are registered in Ukraine. Ukrinform. 18.09.2019. <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/2782328-v-ukraini-majze-370-tisac-ucasnivkiv-bojovih-dij.html>.
2. Law of Ukraine «On military binding and military service» No. 2232-XI dated 04.11.2018. <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12>
3. Law of Ukraine «On the status of war veterans, guarantees of their social defense» No. 3551-XI dated July 25, 2018. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/3551-12/paran42>
4. Woodward, R., Jenkins K. (2011). Military Identities in the Situated Accounts of British Military Personnel. *Sociology*. №45(2). Pp. 252-268. DOI: <https://doi.org/10.1177/0038038510394016>
5. Smith, R.T., True G. (2014). Warring Identities: Identity Conflict and the Mental Distress of American Veterans of the Wars in Iraq and Afghanistan. *Society and Mental Health*. № 4(2). P. 147-161. DOI: <https://doi.org/10.1177/2156869313512212>
6. Artemenko, A. (2020) The concept of «veteran» in modern military sociology. *Znanstvena Misel journal*. Vol.1. Issue 48. Pp. 39-45.
7. Bataeva, E., & Artemenko, A. (2018). The concept of military identity in modern sociology. *Visnyk of V.N.Karazin Kharkiv National University. Series «Sociological studies of contemporary society»*, 40, 29-35.
8. Bataeva, E., & Artemenko, A. (2018). Conceptualization of transit military identity in modern sociology. *Visnik National Technical University of Ukraine «Kyiv Polytechnic Institute»*. *Politology. Sociology. Law*, 3(39), 19-26.
9. Danilenko, O. (2018). Interpretation of the ideas of A. Schutz during the follow-up the situation of a soldier who turns home, in modern Ukraine. *Sociology: theory, methods, marketing*, 1, 118-133.
10. Berger, P. L., Luckmann, T. (1966). *The Social Construction of Reality. A Treatise on sociology of Knowledge*.
11. Blackburn, D. (2016) Transitioning from Military to Civilian Life: Examining the Final Step in a Military Career. *Canadian Military Journal*. №16(4). P. 53-61. <http://www.journal.forces.gc.ca/vol16/no4/PDF/CMJ164Ep53.pdf>
12. Cooper, L. et. al. (2017) Transition From the Military Into Civilian Life: An Exploration of Cultural Competence. *Armed Forces & Society*. № 44(1). 22 p. DOI: 10.1177/0095327X16675965.
13. Schutz, A. (1976). The Homecomer. In: Brodersen, A. (eds) *Collected Papers II. Phaenomenologica*, vol 15. Springer, Dordrecht. https://doi.org/10.1007/978-94-010-1340-6_5
14. Ahern, J., et. al. (2015) The Challenges of Afghanistan and Iraq Veterans' Transition from Military to Civilian Life and Approaches to Reconnection. *PLoS ONE*. 10(7): e0128599. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0128599>
15. Sergiy Makeev, S., Oksamytna, S. (2016) Intro: sign the camp of suspension and give you the name. *Sociology: Theory, Methods and Marketing*. №4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/stmm_2016_4_14.
16. Demers, A.L. (2011). When Veterans Return: The Role of Community in Reintegration. *Journal of Loss and Trauma*, 16, 160 - 179. DOI: 10.1080/15325024.2010.519281
17. Schutz, A. (2004) *The structure of everyday thinking*. transl. with English. V. G. Nikolaeva, S. V. Romashko, N. M. Mirnova. Selected: the world glowing with meaning. M.: ROSSPEN.
18. Erikson, E. (1996) *Identification: youth and crisis*. transl. from English. M.: Progress, 342 p.

Вимоги до оформлення наукових статей та інших матеріалів, що подаються для публікації в «Українському соціологічному журналі»

1. Шифр (бібліографічні показники) УДК.
2. Назва статті (великими літерами).
3. Прізвище, ім'я, по батькові автора.
4. Наукове звання, посада, місце роботи автора (поштова адреса закладу, де працює автор та поштовий індекс).
5. ORCID автора.
6. Електронну адресу автора.
7. Анотації до статті українською, російською та англійською мовою (1800 знаків).
8. Ключові слова до статті (українською, російською та англійською мовами).
9. Текст статті.
10. Назва статті, прізвище автора, наукове звання, посада, місце роботи (поштова адреса закладу, де працює автор) українською, російською та англійською мовами.

При наборі тексту треба дотримуватися наступних вимог:

1. Рисунки та діаграми повинні бути зроблені у додатку до Microsoft Word - Microsoft Graph. Будь ласка, використовуйте для графіків та діаграм кольори від чорно до білого (можна додавати «штриховку» та «узори»).
2. Шрифт - Times New Roman, розмір - 12, інтервал - 1,5
3. Поля - 2 см

Перелік літератури подається наприкінці статті у порядку згадування.

Бібліографія оформлюється згідно Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання. Київ, 2016. 16 с.

Також оформлюється References – джерела з цього списку, перекладені англійською мовою та оформлені згідно з міжнародним бібліографічним стандартом HARVARD style <https://www.mendeley.com/guides/harvard-citation-guide>

Редакція зберігає за собою право скорочувати статті й правити мову статті (без викривлень позиції автора).

До друку приймаються лише наукові статті, які мають такі необхідні структурні елементи:

1. Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття.

3. Формулювання мети статті.

4. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

5. Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок в обраному напрямі.

Автори статей несуть відповідальність за достовірність наведених у статті даних, результатів дослідження та обґрунтованість зроблених висновків, а також за порушення авторських прав при використанні зовнішніх матеріалів. Подаючи статтю до редакції, автори тим самим засвідчують, що під час проведення дослідження і підготовки статті вони дотримувались етичних вимог, зокрема Кодексу етики Міжнародної соціологічної асоціації (ISA), Кодексу професійної етики соціолога (CAU), а матеріали, які вони подають, є оригінальними і раніше не публікувались.

Наукове видання

Український соціологічний журнал

Випуск 26, 2021

Українською, російською, англійською мовами

Дизайн, оформлення, комп'ютерне верстання І. М. Дончик

Підписано до друку 28.12.2021. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Друк цифровий. Ум. друк. арк. 7,43.
Наклад – 100 пр. Зам. 33/2021.

61022, Харків, майдан Свободи, 6, ауд. 350, 351-а
Соціологічна асоціація України

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
61022, Харків, майдан Свободи, 4
Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна
Тел. 705-24-32

Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.2009